

BROAGERIAND XI

Tryk: Ihle grafisk produktion, Broager

Forside: Kirketrappen (Broager Rist). Tegnet af Svend E. Ihle. Ægteparret, der ses, er Svend Ihles forældre: bagermester Christian Ihle og bibliotekar Elisabeth Ihle.

Tidligere udgivet:

BROAGERLAND	(oplag	1000 stk.)	1981	udsolgt
BROAGERLAND II	(oplag	800 stk.)	1982	udsolgt
BROAGERLAND III	(oplag	800 stk.)	1984	
BROAGERLAND IV	(oplag	600 stk.)	1986	udsolgt
BROAGERLAND V	(oplag	600 stk.)	1988	
BROAGERLAND VI	(oplag	600 stk.)	1990	udsolgt
BROAGERLAND VII	(oplag	450 stk.)	1992	udsolgt
BROAGERLAND VIII	(oplag	500 stk.)	1994	
BROAGERLAND IX	(oplag	450 stk.)	1996	
BROAGERLAND X	(oplag	400 stk.)	1998	udsolgt

BROAGERLAND XI

Udgivet af LOKALHISTORISK FORENING FOR BROAGERLAND 2000

ISSN 0909-3451

ISBN 87-988089-0-7

FORORD

Så står du med Broagerland XI i hånden, udsendt af Lokalhistorisk forening for Broagerland. Vi er stolte af indholdet og synes, heftet er endnu en betydningsfuld brik til vor egns righoldige historie.

Heftet adskiller sig fra tidligere udgivelser ved, at der er én meget fyldig artikel om det spændende tiår fra 1920, hvor vi går fra 9 preussiske landkommuner til en enkelt sognekommune. Da denne artikel fyldte så meget, har vi udvidet bogen med 32 sider for at få plads til den række af mindre artikler, som normalt kendertegner vore udgivelser.

Vi håber, at dette må falde i god jord, og at heftet må blive modtaget lige så godt, som tidligere udsendte hefter. En del af de tidligere hefter kan endnu købes, men heftet Broagerland X er udsolgt.

En stor tak til alle, som har bidraget med stof, og vi opfordrer vore læsere til at komme med ideer til de fremtidige hefters indhold.

Bogudvalget

FRA BESTYRELSEN

Nuværende bestyrelse for Lokalhistorisk Forening For Broagerland

Christian Frederiksen, Brunsnæs formand
Jens Peter Nielsen, Broager næstformand
Kristian Anker-Møller, Broager kasserer
Hans Andresen, Skeldemark sekretær

Tage Holm,BroagerHans Heinrich Hüttmann,EgernsundJørgen Thomsen,Skodsbøl

Randi Demuth Broager tilforordnet

Suppleanter:

Anne Marie Mortensen, Broager
Bent Gundesen, Egernsund

Revisorer:

Bente Kaasgaard, Kruså

Jytte Larsen, Egernsund

Bogudvalg: .

Peter A. Petersen, Mølmark formand, ansvarshavende Christian Frederiksen, Brunsnæs
Lage Holm, Broager
Bente Kaasgaard, Kruså
Jens Peter Nielsen, Broager
Lørgen Thomsen, Skodsbøl

Styrelsen for arkivet:

Randi Demuth, Broager arkivleder og kasserer Preben Møller, Egernsund formand
Anne Marie Mortensen, Broager
Bent Gundesen, Egernsund

Broager

Arkivmedarbejdere:

Tage Holm.

Randi Demuth, Broager
Karin Flugt Jonasson, Broager
Anne Marie Mortensen, Broager
L ster Olsen, Broager
Chresten A. Krogh, Broager

LOKALARKIVET FOR BROAGERLAND

Arkivet findes i kælderen til Storegade 33. Åbent hver tirsdag kl 15.00 - 17.00

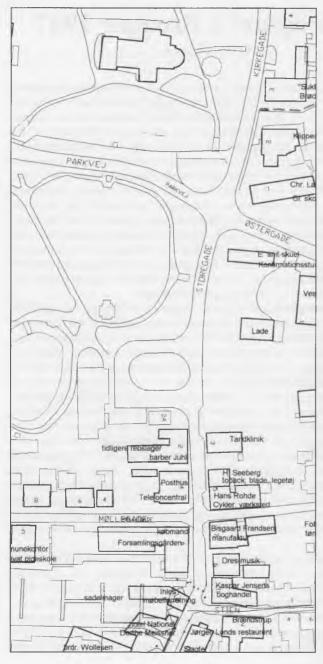
På "Strøgtur" i Broager 1947

af Axel Juul Petersen

1 1947 strakte bebyggelsen i Broager mod vest til det nuværende plejehjems 2- etagers bygning og den række huse, der ligger umiddelbart vest herfor (Vesterbakke nr. 17-27). Mod nord dannede Brovej som nu grænse - husene på vejens nordside var opført lige før eller lige efter krigen. Mod øst var der stort set kun huse langs Kirkegade med et sving langs Vemmingbundvej til daværende Østre Præstegårds have. I Østergade var der uden for en række huse mod øst kun marker. Ad vejen mod Skelde dannede Jørgen Slots gård sammen med et par huse på vejens sydside afslutningen den vej. Østergade fortsatte til torvet, hvor gaden endte i Storegade. Lidt syd her for krydsede Storegade det gamle jernbaneterræn. Herfra fortsatte gaden nu som Sct.Pauli til Mølmark og fortsat ingen bebyggelse uden for den østlige række huse. Fra Mølmark fulgte bebyggelsen Mejerivej tilbage til Vestergade. Fra Vestergade gik et par smågader mod vest, således Møllegade, der var bebygget til omtrent neden for den oprindelige mølle. Broager by var stort set området inden for disse grænser. Her boede i 1947 ca. 1600 mennesker.

En "strøgtur" i Broager kunne begynde i krydset ved Brovej. Her på Gulfhjørnet havde Carl Christensen dels en benzinstation og dels et autoværksted. Den første egentlige bebyggelse op ad Kirkegade var et privathus og Kirkeuardsgartneren på hjørnet af Ringridervej og Kirkegade; men herfra var der så også samlet bebyggelse. For enden af den række næsten ens huse, der var blevet bygget her, (af bygmester Fr. Horn, der havde som princip, at alle tagsten kulle være sorte cementsten) lå "sukkermutter," et brødudsalg, og derefter fulgte den ene af byens i alt 6 hoteller og kroer: Klippen. Mellem "sukkermutter" og restaurant Klippen udmundede den sidste del af en gammel kirkesti. Det næste byggeri var tidligere en af tre gamle skoler i Broager. (De andre to var den nuværende præstegård og et hus i Ringgade). I bygningen på hjørnet af Kirkegade- Ringgade, altså den gamle skole, havde Chr. Lauesen un vognmandsforretning og et mindre landbrug. Vognmandsforretningen blev bla. drevet ved hjælp af et par store solide heste. Til et landbrug, uanset storrelsen, hører naturligvis et møddingsted. Lauesen havde da også et. Det lå lige ud mod Østergade, godt nok adskilt herfra med en mur og en større låge, men alligevel!

Videre ned ad gaden, nu Storegade, lå Præstegården, også kaldet Vestre Præstegård til forskel fra Østre Præstegård, der lå i Ringgade. Det oprindelige sogn var blevet delt i 1930 i to distrikter, og så i øvrigt samlet igen 1962, da Egernsund blev udskilt som selvstændigt sogn. Endnu i 1947 var de gamle avlsbygninger bevarede. Ud mod Ringgade lå en gammel lade, hvor der i den ene ende var konfirmandstue, medens Husflidsskolen (É snit-skuel (Brl IV) havde til huse i den ende, der vendte ud mod gaden. På den modsatte side

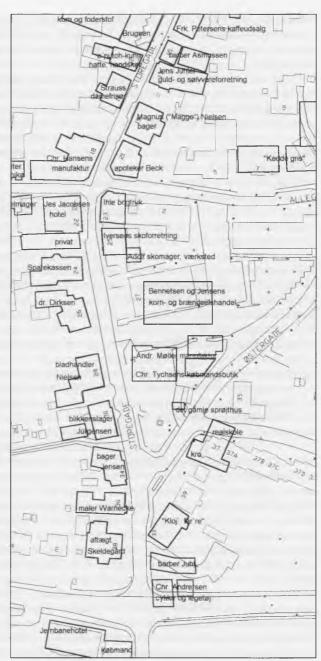

af gårdspladsen lå den store lade med høj, teglstensbelagt rejsning.

På gårdspladsen foran indgangen til præstegården stod to store valnøddetræer. Det er usikkert. om valnødderne på disse træer nogen sinde nåede at blive helt modne, inden de blev slået ned og spist af præstegårdens børn. Indkørslen til præstegården var fra Storegade.

Gik man nu lidt hen ad Storegade, kunne man ved præstegårdshavens skel ved at kigge ned i haven måske være heldig at se et bræt pludselig stikke ud fra muren i huset på nabogrunden i Østergade. Det forsvandt lige så hurtigt igen, hvorefter billedet gentoges. I ejendommen i Østergade havde snedker Lorenz Hansen sit værksted. For at få den nødvendige plads ved bearbejdningen af lange stykker træ, kunne han stikke dem ud ad en lille lem i muren ind mod præstegårdshaven.

I huset i Storegade, nabo til præstegårdens have, var der en tandklinik, der blev betjent af en tandlæge med klinik i Sønderborg. I det næste hus i rækken havde H. Seeberg sin butik med bl.a. tobak. blade og legetøj; den butik som senere flyttede til den nuværende på hjørnet af Storegade og Per Nissens Gang. I 1947 havde Hans Rohde her sin forretning med cykler og med indgang fra Per Nissens gang sit reparationsværksted. På det andet hjørne af Per Nissens Gang og Storegade lå Bisgaard Frandsens manufakturforretning, senere solgt til Johan Andersen. Lige over for Seebergs butik lå posthuset med

telefoncentralen (Brl. X) og ved siden af posthuset i øvrigt en privatbolig, hvortil barbér Juhl senere flyttede sin barberstue. Huset havde oprindeligt tilhørt en rebslager, og rebslagerbanen fandtes endnu bag huset helt ned til Vestergade.

Indtil ca. 1932 foregik forbindelsen til Sønderborg med tog fra jernbanestationen på nuværende Nejsvej, eller med private busser. Da banen blev nedlagt, blev forbindelsen opretholdt med rutebiler, nu overtaget af DSB. Busserne havde holdeplads foran posthuset. Det er klart, at selv med den ret beskedne trafik, var det en slem trafikhindring, når der holdt busser, og ikke mindre, når de skulle ned gennem byen. Det var en betydelig forbedring, da man i 1950'erne fik den nye rutebilholdeplads.

På det modsatte hjørne over for Bisgaard Frandsen og ligeledes over for posthuset lå Forsamlingsgården. En tidligere kro var umiddelbart før 2. Verdenskrig opkøbt og indrettet til samlingssted (Brl. X). I hjørnet ud mod Møllegade var indrettet en af byens 4 købmandsbutikker (Brugsen medregnet). Den var forpagtet ud.

Nede ad Per Nissens Gang kunne man få øje på indgangen til Fohlmanns tømrerværksted, og modsat ned ad Møllegade kunne man se Kommunekontoret (der tidl. en overgang husede en tysk privat pigeskole. (Brl.V) og nabo hertil cykelhandler Schmidt. Her over for lå bager Allers butik med fru Aller som ekspeditrice og inde bagved selve bageriet. Engang i begyndelsen af 1950'erne blev bageriet nedbrudt, og murresterne fra ovnen kørt om i sandkulen bag Vestergade. Det gav den sommer en sand invasion af fårekyllinger i hele området omkring den gamle mølles bygninger. Så man godt efter, kunne man efter cykelhandler Schmidts butik få øje på en forretning, der lå en lille meters penge over gadeniveau. Her havde P. Fromm startet sin el-forretning

Tilbage i Storegade: Efter manufakturforretningen og et hus med privatbolig ("Dres musiker's") fulgte Kaspar Jensens boghandel. Han havde været vandrelærer i Sydslesvig og havde startet en bog og papirhandel i Broager(Brl. II). I 1947 blev den drevet af fru Ellen Moos. Herefter kom en lille åben plads, hvorfra Stien gik ned mod Østergade. En smule tilbagetrukket fra Storegade lå fru Brændstrups udsalg med kød-og viktualievarer, og lidt længere nede havde W. Schmidt sin malerforretning. Næsten lige overfor Schmidts forretning var indgang til et lille værksted, hvor skomager Jørgensen "flikkede sko" for sine kunder. Over for Stien var indkørslen til Forsamlingsgårdens gård med en gammel lade, der var cyklestald. Når noget foregik på Forsamlingsgården tog man cyklen. Bilerne var endnu på dette tidspunkt i fåtal.

Efter Stien, videre ned ad Storegade, lå nu Jørgen Lunds restaurant med indgang fra det lille "torv" og sammenbygget med en slagterforretning. Endnu i samme bygning frøknerne Petersens kaffeudsalg, der havde overlevet krigen, men nu snart lukkede. Næste hus i rækken synede ikke som forretning, men her havde barber Asmussen sin barberstue. Han var for øvrigt gift med byens jordemoder. I bygningen herefter havde Jens Juhler sin guld/sølvvareforretning og sit urmagerværksted, og derefter fulgte Magnus ("Magge")

Nielsens bagerforretning med bageri. I alt var der i byen 7 bagerbutikker eller bageriudsalg. Det sidste hus i Storegade på denne side var hjørneejendommen med apoteket, der var helt selvstændigt apotek med apoteker Beck som ejer.

Vender vi nu tilbage til Storegade ved indkørslen til Forsamlingsgårdens gård og følger husrækken igen mod syd, som den lå i 1947, kom først Fr. Ihles møbelforretning og møbelpolstrer/saddelmagerværksted. Det følgende var et større sammenhængende bygningskompleks, der ejedes af brødrene Wollesen. Midt i førte en port gennem bygningen ind til deres korn- og foderstofforretning, i øvrigt med udkørsel til Vestergade. Den nordre del var hotel National. Her residerede brødrenes søster Dorthe (gift Meister). I porten var der indgang til krostuen, medens indgangen til selve den store sal, der lå langs facaden mod Storegade, var i den ende af bygningen, der lå mod Fr. Ihle. Modsat porten havde Brugsen sin butik med indgang fra Storegade. Den ene af brødrene (Peter) var uddeler, den anden (Jørgen) drev foderstofforretningen. Hele komplekset, både ud mod Storegade og de bagvedliggende lagerbygninger, blev midt i 1960'erne revet ned for at give plads til Brugsens nybyggeri.

Efter denne markante bygning fulgte en ganske lille butik med hatte og handsker. Op til denne tid var det utænkeligt, at en dame kunne bevæge sig i byen uden hovedbeklædning, så der havde været et marked for en sådan butik; nu var omsætningen ganske lille, og forretningen blev lukket. Den sidste ejer var Marie Andresen, gift med skrædder Andresen. Hun blev også kaldt è putch-kuhn. Her kunne man få sin gamle hat pudset op - til pinse måske?? Der var også en anden lille specialitet. De unge piger kunne få lavet deres brudeslør hos hende.

Det næste hus i rækken rummede Strauss's damefrisørforretning og bolig, og til slut på hjørnet Chr. Hansens ret store manufakturforretning.

Fra dette skæve gadehjørne, der voldte, og volder trafikken besvær, kunne man kigge hen ad Borgergade og se først slagter Kronikas butik med naboen Tatol, hvor Egidius Pedersen havde butik i den ene ende, og dernæst øjne købmand Lunds hjørneejendom mod Vestergade.

Vender vi nu tilbager til gadekrydset Storegade/Allegade-Borgergade, lå W. Ihles butik med indgang fra hjørnet. Butikken er på daværende tidspunkt ret nybygget. W. Ihle ville gerne bygge sin butik med tilhørende trykkeri større og påbegyndte opførelsen af ny forretningsejendom lidt tilbagetrukket fra Storegade, så fortovet blev lidt bredere. Efter påbud fra myndighederne måtte han imidlertid rykke bygningsfacaden frem til den nuværende placering, i øvrigt med det resultat, at da man kloakerede Storegade, sank hele hans nye fundament 7cm på grund af udgravningen!! Tæt sammenbygget med Ihles forretning lå Iversens skoforretning. I baglokalet havde Adolf Petersen (Adolf skomager) et værksted. Man kunne nu ofte træffe ham på fortovet foran forretningen, ivrig engageret i samtale med forbipasserende. Herefter åbnede husrækken sig til en større åben plads foran Bennetsen og Jensens korn- og brændselshandel og Chr. Tychsens købmandsbutik i den gamle købmandsgård, hvor også Andreas Møller havde sin manufakturforretning.

Tilbage på gadehjørnet lå over for Ihles forretning Jes Jacobsens hotel. Indehaveren Frederik Jacobsen var tillige saddelmager og havde et lille værksted i en bygning bag hotellet. Inden døre regerede fru Dora. Tæt sammenbygget med hotellet lå en privatbolig, hvor den gamle fru Jacobsen boede, og herefter kom Sparekassens ejendom med bikubesymbol på gavlen.

Det næste hus i rækken tilhørte dr. Dirksen og det næste igen bladhandler Nielsen (her havde der i øvrigt engang i 1870'erne været en dansk privatsko-

le for drenge(Brl. II).

De høje, stensatte mure foran de sidste ejendomme blev bygget, da man i 1940'erne udførte kloakering af Broager by. Indtil da havde Storegade slået sving forbi købmand Tychsens hus over mod Østergade. Tæt ved sammenløbet af Storegade-Østergade lå det lille, gamle sprøjtehus.

I forbindelse med kloakeringen rettedes gaden ud, men blev samtidig afgravet til det nuværende forløb. Det medførte, at de næste huse i rækken: blikkenslager Jürgensens, bager Jensens og maler Warneckes måtte rykkes tilbage, og derfor er ret nyopførte. Det sidste hus på denne side i Storegade, på hjørnet af Nejsvej, er oprindelig bygget som aftægtsbolig for Mariegård af Hans Wollesen i 1912.

Omtrent hvor Storegade i sin tid løb sammen med Østergade, lå en kro, der i 1947 var den private skole i Broager med Victor Rasmussen som ejer. Nabo hertil var en privatbolig . Endnu en bygning sluttede sig til rammen om det lille torv, nemlig det gamle farveri. Her boede elektriker Nikolai Jørgensen ("Kloj' far're") og hans to søstre (Br. VIII). I en lille bygning ved siden af, med indgang fra Storegade, havde han sit værksted. Endnu to huse lå i Storegade, nemlig barber Juhl's barberstue og Chr. Andersens cykle- og legetøjsforretning, begge nedrevet i forbindelse med etablering af omfartsvejen (Nejsvej).

Storegade sluttede her. Mod øst kunne man følge den gamle banestrækning til Skelde og på det modsatte hjørne lå også en lille mindelse om det gamle baneanlæg, nemlig Heinrich Horns butik og Banegårdshotellet, som man endnu kunne læse det på store bogstaver, der var malet på muren. Jernbanen, hvor sporene endnu lå her først i 1930'erne, adskilte sig i øvrigt fra amtsbanerne ved, at det var en statsbane med normal sporvidde, hvor amtsbanerne var smalsporede, således at der kunne føres materiel frem til et planlagt kanonbatteri yderst mod fjorden til forsvar af bl.a. marinestationen i Mürwik. Anlægget blev uaktuelt, da Danmark i begyndelsen af 1. Verdenskrig spærrede bælterne med miner (Broager Banen af P. Thommassen).

Det gamle baneanlæg dannede en naturlig afslutning på den egentlige by, men gaden fortsatte videre i Skt. Pauli ad vejen mod Gammelgab og Skelde.

Der er ikke nogen af husene i Storegade, der er rigtig gamle. Det skyldes, at der i 1880 udbrød brand, der bredte sig til næsten alle de stråtækte huse i det, der dengang var Storegade. Husene nedbrændte totalt, og det var rigtig mange huse, det gik ud over. Branden gav stødet til, at Det Frivillige Brandværn blev oprettet.

(Brl. I-X) henviser til nærmere omtale i det pågældende nummer af Broagerland, der er en række hæfter, udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland i årene 1980 - 1998.

A. Juul Petersen

Axel Juul Petersen, født 1921 i Odense. Efter Præliminæreksamen i Fredericia uddannet på Jelling Statsseminarium 1939 – 1943. Efter vikariater i bl. a . St. Jyndevad og Ulkebøl ansat ved Broager skole 1946 med tilladelse til i skoleåret 1946 – 47 at gennemgå det etårige kursus på Statens gymnastikinstitut (Danmarks Højskole for Legemsøvelser). 1954 – 55 årskursus på Danmarks Lærerhøjskole i København i fagene fysik og zoologi.

1963 ansat som skoleinspektør ved Toftlund skole, 1970 tillige leder af den nye storkommunes samlede skolevæsen. 1980 ansat som skoledirektør i kommunen og leder af den kulturelle forvaltning. Pensioneret 1982 og flyttet tilbage til Broager.

Sønderjysk snak

af Jørgen Heine Jensen

"Æ Kong å en kort Visit i Vemmingbund"

En autentisk Beretning om dengang da Kong Christian den X. kom på uanmeldt Besøg i Vemmingbund i 1922, fortalt af Folk , der husker Begivenheden, til Overlærer Heine Jensen Vemmingbund. Beretningen er trykt i avisen Dybbøl Posten den 14 september 1956, her gengivet lidt forkortet.

Vemmingbundstrandvej 56, 54 og 52 (Strandkroen)

Foto: Arkivfoto

De va i 1922, den Somme da de va så forfærdle varmt. Johan Lyk han stou urren for sit Hus øwe å den annen Sie a æ Vej nede i æ Havmai å tære sin Toskrusse*. Karl Madsen, ham dæ hæ køjt Pæ Pæsen's, stou å snakke mæ ham. Johan Lyk må ha væt temle gammel, for han haj væt dansk Garde å govn Vagt mæ æ Bjørnskindshue å øwe ve Amalienborg. Det snakke han tit om, å det æ jo it så mærkle. Vi Børn holdt møje a ham, sel om Folk kåldt ham æ lidt sæ. Han va galt stoe å så brun å sin skalle Top, rechte væebidt.

Karl Madsen va kommen øwe fra Angel, hvo han haj haj et Buunstej*, men det haj han måt sæl, for han var dem for dansk dæ øwe. De ægchelt* ham lichfrem væk. No er han vistnok helt godt væe. Men han tov da sånt æ ledt arbe ve æ si a. Å det va for Resten det han dø ve, da han foldt nee fra æ Slyelovt* op ve Klåj Loon's*, hvo han hjålp å kø ind. Som de no stæ dæ, Johan

mæ sit skalle Hoj, å Karl mæ sin Stråhat å, blywe di va å, tæ dæ kømme et Skiff ue væ Kegnæs. Det va dæ it noue mærkle ve, for det gøe de så tit. Men da de så te det dreje ind mod "Bund", da bløv Johan gal i æ Hoj:" Den Trold ska han no hæ ind å sejl wos æ Garn i stykke, de Tåcheltøj* de ka jo ba blyw dæ ue hvo der er Vand nok te dem. Hva vil de hæ ind erre" Men ålt ælav de stæ dæ å kiche, å Johan skælle ue, så kømme æ Skiff næe å næe ind mod dem. Men så a jen gang sætte Johan æ Pensel å veske æ Finge av i æ Bows:" Det er pinde "Dannebrog" det er sgu æ Kong, dæ kømme dæ ue". Å så ka det nok væ, te det kam en anden Ton å æ Fichelin, æ Tærspand å Russe de ku pas sæ sjål. Han foe ind te Anmari for å kom i nowe andt Tøj i en Farht. Å Karl Madsen fæk å traffelt mæ å kom hjem å få sæ gøe standesgemäss te æ Kongemodtejels. Å det vae helle it læng, så mødt de beche to i stiveste Puds hen ve æ Røchhusbro, for nå va det tydle å se te det va dæ, æ Kong vil gå i Land.

Johan haj fåt det mest a æ Tææ a æ Finge mæ en Petroliumslæp, å så haj han fåt sit fin blå Kræbbestøj* å. Der stou en hel Sky a Mølpulfe rundt om ham, få det Tøj haj han it haj å, te vi anne ku hows. Kravtøj ku det it blyv te, for det var han å Anmari kommen ue a æ Vaan mæ å få åmønstre. Men sin soot Kaffebrænne* haj han fåt å, å så æ Feestøvl*. Han haj bae glemt å få æ Bows urrenøwe, så de hang dæ æbach å red å æ Støvlstroppe. Herregud det sku jo gå i en Farht. Vi haj alle se Johan så fin, å sjol va han så alvorle, som wen han

sku haj væt te Basselgild.

Karl Madsen va sandle å bløwn flot. Han va jo en fin Mand åvest nok hva dæ høe sæ te. Fra den Ti, da han va Buun, haj han en Gerock mæ fin Bows te. Det haj han no fåt å, å det så vel nok flot ue, selom han haj glemt å få æ Stråhat av, å æ Kravtøj å. Han haj jo å længe vej end Johan, så han haj helle it fåt Ti te å tej æ Støvl å, så dæfor beholdt han sin Trætræsk å. Men det va helle it så ring. Vi betrachte ham ål mæ en vis Respekt, så flot va det skam ingen a de anne dæ ku møe op, la det no væ godt. Æ tøs roele en ka sej, te no va de beche to så fin te å tej æmoe æ Kong, som en mæ rimlehee ku forlang. En hel masse anne Folk va no kommen te, å æ Kong va kommen nee i æ Båe, å va å æ Vej ind te æ Røchhusbro. Men så sat den fast, æ Båe gek for dybt, elle å va æ Vand for lavt. Det fæk æ i rechte erreset* for - vupti - sprang en hel stak Marinere i æ Vand å trået æ Båe ind te æ Bro, å så ku æ Kong gå i Lan urren så møje som å få våe Ben.

Nå men så sku æ Kong jo te å gi Haen te ål de hæ Fiskere, å den føst han kom te, det va jo da Johan Lyk." Fanger de mange Kuller for Tiden?", spue æ Kong. Nå er Kuller nove som ingen a vos vest hva va, å æ må sej, te æ ve den Daw æ Daw enno, it va Kulle det er for nowe. Så det va it så mærkle, te Johan han bløw æ ledt forlæchen. Men han tov sæ sammel å seje:" Nej it i den jæ Ti, Hr. Majestæt". Det sva va der nowe der griin a æ bacherre, men jen kan jo savt væ krass wen jen sjol it er i æ Eel. Å nå en tænke å, te såen fin å dannet mand som Fotograf Grossmann, da han vil tæj et Påtræt af æ Kong, da æ Kong i 1920 besøcht Broue, da såj han:" Et Øjeblik Hr. Kong," så tøs æ det er it nowe Groon te å grin a Johan.

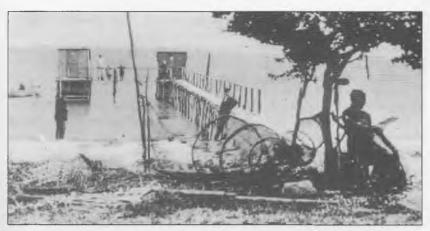
Så va Karl Madsen å æ Ræj "Nå er De Byens Skolelærer?" spue æ Kong. Karl han bløw helt stoe å røj i æ Hoj, men erre han haj town en dyf Vætrækning bekængøe han da for æ Kong, te han it va Skolmester. Å det tåt mæ te han gøe rechte køønt, for han soj "Des Majestæt" ve æ Æen. Men æ tot, te han gek rondt æ bacherre å va lisom halannen tom støe end han pleje å vææ. Nå men ålt ælaw gek æ Kong rondt å ga Haan te æ Fiskere å dæ Kunne, å haj et venle Oe te både stoe å små. Å Vemmingbund hæ alle glemt den Dav, da de haj Besøg a æ Kong, å Karl Madsen å Johan Lyk de haj nove å snak om, de år de haj enno å løw i.

Men dæmæ æ æ Histori it forbi enno. Vi kømme te å gå tebag te den ti, da "Dannebrog" den ronne Kajnæs Fyr. Da de haj opdave det dæ ue, telefonee de for en Sikkerheds Skyld te Sønneborre, te æ Kong han var ynnevejs. Å no fek de akkoråt liså traffelt dæ, som vi hæ høe de haj øve i Vemmingbund. Det vil sej te æ Byes Spesse sku ha sæ vaske å ree å så i des goej Tøj i en Fart. Ja nowe Fåskel hæ dæ vel væt, for dæ va vest ingen hæe, dæ sku te å gøe æ Finge ren for Tææ mæ Petroleum, å i stej for æ Kaffebrænne fæk de en trekande Hat å, nowe a dem. Å så haj de å en Masse Guld å æ Skolre å æ Ærme, ja å Gehæng væ æ sie. Det brugt de jo it i Vemmingbund. Men essen stoet set, så va det de saam. Så forsamelt de sæ ne'e ve æ Havn errehands som de bløw færre, å stou no dæ å vindt for å væ klar te å tej æmoe æ Kong så snart "Dannebrog" den låj te. No fæk di jo Ti tæ å mønstre dem sjol, om æ Bows va rechte stråchen, å om æ Gehæng mæ æ Såffel å ålt det andt va rechte possee. Ledt Stov bløw der børst a æ Ærme - Det hele va errehands i fineste Orden.

Men som vi nok kan foståe bløw æ Ti errehands æ ledt lang, for det kam jo ingen "Dannebrog". Omsie kom dæ så Boj, te den va gown ind tæ Vemmingbund. Da de høe det, keg de å verranne, å så bløv de længe å længe i æ Hoj. Det ku de it forstå, det måt da vist væ forkeet. Hva vil æ Kong da i Vemmingbond erre, wen ålt som æ noue wæe, det æ hæ i Sønneborre. Å - uha da - der va jo ingen te å tej Emoe æ Kong i æ Bond! Det ansva ku de it læch fra sæ. Å no ka det nok væ, tæ dæ kom Gang i æ Lakstøvl: Fat i en tre fie Automobile, hen øwe æ Pongtongbro å op øwe Dybbel Banke. Å det va rechte nok, Farht sku dæ å, for da de kom op øwe æ Banke ku de se te "Dannebrog" haj smedt Anker helt ind i æ Bugt. Så no kon virre, ue forbi Frydendal å tæ venstre nee af Kressen Jøssens Foot, forbi Stenbæk å om moe Vemmingbund.

Men no æ æ næsten nødt te å stop Dem æ ledt, fø vi ka køe virre. For dengang så Vemmingbund jo it såndt ue som den gøe æ Dav. Dæ æ dem, der seje te det er kønne no. Det ka godt væ, te de er kloch, men det seje æ,forstan hæ de noit møje af. No ka jen jo snart it kenn et ægjen hæ nee erre de hæ byche ål de jæ hæ Kyllingbure, som de kålle Sommehuus. De læche slemt kyt rondt urren Stil å Smach, det er vel nok en køn gang Kruståff*. Men se de Folk der no boe dernee i dæ Sommehus de hæ jå fåt en Vej laue, wo de ka køe mæ des Dollargrin. Men dengang i 1922 da stoppe den god Vej ve Stenbæks så va dæ it anne Vej end den æ Bynne haj køe op ven de hindt Saan mæ des Vuun.

Nå men de jæ Synneborrefolk de køe sind virre, å det va it læng så særre

Broen ud for Strandkroen med badehuse. Røchhusbroen lå ca. udfor Vemmingbundvej 88. Foto: Arkivfoto

den føst a dem fast i æ Saan, å jo mee den arbre for å kom løs jo mee sank den nee mæ æ Achteend. Nr. 2 prøve å åe å kom forbi te venstre, men den eendt nee i jen a de Grodte æ Bynne haj laue, wen de haj hint Saan. Nr 3 gek det lisådant å så va den Sejlads gehørigt stoppe. Men de ga skam it op a den Groon. Ue a æ Bile å så stormt de virre astej te Fods. Nu æ det slet itt så let å renn wen en hæ en lang Såffel dasken ve æ Sie. Å rent forgalt er det da, wen sået Asen finne åe å pot sæ ind æmæl æ Ben å jen, wen en er i fuld Trav. Å det gøe den, æ ve it om det va æ Amtmand helle æ Politimeste, for æ så æ it, æ va som I ve optovn et andt stej i det Lav. Men Kloj Jensen ham dæ længe hen bløv Jolle* i Skodsbøl, han så det, å han hæ fortoll mæ et æ bacherre: "Æ så et nok", såj han, men æ væen mæ te den annen Sie, for det gavne it æ Respecht, å se åe, wen såen Kael han leche å velde sæ i sit Syndas Tøj. Nå men han kom da å æ Been ægen, å de stormt virre om a æ Bund te. Da æ så dem kom, da kom æ te å tænk å engang æ haj væt te Poppeteate* op i Detlefsen's Kro, dæ hvo dæ længe hen bløv Realskol. (I dag er det hele jævnet med jorden).

I æ Melltid va æ Kong bløwn færre me å gi Haan å snak mæ æ Fiskere å dæ Kunne å Bøøn. Så stech han ind i sin Bil, dæ va kommen, å så køe han a Tynne te. De Synneborre nåej lich å se æ Bacheæn a hans Bil, da han køe op a Kloj Loon's Bjerre. Men det tøe æ godt vowe å værre å, så møje det ska væ, te Kong Kreschen i den lang Ti han hæ regeæ Danmark's Laan å Folk, alle hæ fåt et Handtryk fra meæ trofast Ynnesåtte end dem han fek den Dav nee i Vemmingbund ve æ Røchhusbro.

Æ Røchhusbro den er it dæ mee. Johan Lyk å Karl Madsen å ol de gammel Fiskere fra den Ti, de sejle no å dæ siist Sejlads op i Broue ve æ Sii a den Tomaste. Ak ja æ Ti den gæ å vi gæ mæ.

Heine Jensen.

* Ordforklaringer:

- * tære sin Toskrusse = tjære sine torskeruser
- * Buunstej = bondegård
- * ægchelt = chikanerede
- * slyelovt = rafteloft
- * tåcheltøj = takkelagen på et skib her brugt nedsættende
- * Krebbestøj = det fine tøj
- * Kaffebrænne = bowlerhat
- * Feestøvl = fine støvler som regel med elastik i siden
- * erreset = efterset
- * kruståff = blomsterbuket
- * Jolle = karetmager
- * Poppeteate = dukketeater

Foto: Privat foto

Jørgen Heine Jensen blev født den 28. januar 1898 i Vemmingbund, hvor hans far, Nicolai Jensen var fisker. Efter konfirmationen kom han i malerlære i Sønderborg. Han var 16 år ved Verdenkrigs udbrud. Han nåede at blive udlært maler, inden han 18 år gammel blevindkaldt til den tyske marine, hvor han gjorde tjeneste på torpedobåde indtil Verdenskrigens afslutning i 1918. Heine Jensen som han hed i daglig tale, viste allerede dengang sit talent som kunstmaler. Han udsmykkede torpedobådens messer med landskabsmalerier malet direkte på væggene. Efter hjemsendelsen arbeidede han som bygningsmaler i Kolding.

Han uddannede sig på det kunstneriske område på Kerteminde husflidshøjskole. Herefter fulgte en læreruddannelse på Tønder Statsseminarium, hvor han i 1923 tog lærereksamen. Samme år blev han lærer i Egernsund. I 1952 blev han ansat ved Ahlmannsskolen i Sønderborg. Heine Jensen videreuddannede sig med faglærereksamen i tegning (formning) og sløjd og årskurser i biologi og geografi.

I fritiden var Heine Jensen en flittig og habil kunstmaler. Han malede især landskabsbilleder fra Broagerland. Han byttede ofte sine malerier med naturalier, som han fik tilbudt af tilskuere, når han stod ude i naturen med sit staffeli. Han var et kendt billede på egnen, når han med sit staffeli spændt på ryggen og malerkassen på cyklen tog ud for at male. Hans malerier hænger idag

i mange hjem på Broagerland.

Jørgen Heine Jensen var gennem hele sit liv en god støtte for det kulturelle og nationale liv på egnen, hvor han ofte havde bestyrelsesposter i foreninger. Han var kendt for såvel på skrift som i tale at udtrykke sin mening også på kontroversielle emner. På det litterære område var han en habil digter og forfatter. Hans digte og fortællinger, som her, kunne læses i aviser og skrifter.

Jørgen Heine Jensen blev pensioneret i 1965. Han døde i 1971 efter længere tids sygdom i en alder af 73 år.

Vestergade 39, Broager Hans Heinrich Hüttmann

nedskrevet af Christian Frederiksen

Går man fra Broager Kirke ned ad Vestergade, har man den smukke park med parkdammen på venstre hånd. Over for dammen, på højre hånd, ligger der et hus med en lang facade mod vejen og udnyttet tagetage. Et skilt forkynder, at her ligger der en tysk børnehave. Kindergarten, står der på skiltet. De fleste ved, at her har der været tysk skole i flere generationer, men de færreste ved, at her ligger Broagers ældste hus.

Huset er bygget i 1735, men vi ved ikke, hvem der var bygmester, eller hvem der lod det bygge. Vi ved, at i Mølmark omkring 1750 havde to initiativrige bønder fået den ide at starte en kro i Broager. De havde brugsretten til et stykke jord ganske tæt ved kirken, og måske var det dem eller deres familie, der ejede bygningen. Stedet var velegnet til en kro, og de må have skønnet, at der var brug for en sådan. En kro på den tid skulle selv fremstille sit øl og brændevin, og det krævede ekstra rum og lagerplads. Alt i alt en omfattende virksomhed, som sikkert har fået mange af deres bønderkollegaer til at ryste på hovedet af dem og deres initiativ.

For at komme videre med deres ideer, skulle der indhentes en tilladelse ved den øverste myndighed. Det var Kongen af Danmark, der også var Hertug af Slesvig, som skulle give tilladelsen. De har sikkert fået hjælp til at formulere deres ansøgning, måske hos herredsfogden, og har så levet i spænding, indtil

der kom brev fra Kong Frederik den 5.

I begyndelsen af august kom tilladelsen, underskrevet den 28. juli 1755 af Kong Friderich den 5. af Danmark på Friedensburg. (Fredensborg Slot). Denne "Concesion" (koncession, eneretsbevilling) og de andre, der er nævnt i artiklen, findes på Lokalarkivet i Broager. De dristige og fremsynede bønder fra Mølmark hed Hans Petersen og Peter Christensen. Fra kirkebøgerne oplyses, at der med et halvt års mellemrum er død en Peter Christensen fra Mølmark i 1768. Endvidere findes der to Hans Petersen fra Mølmark. Den ene døde 5. juli 1777. En Hans Petersen blev viet den 6. aug. 1730 med Cathrin Hansdatter, og en anden Hans Petersen viedes den 11. aug. 1748 med Lena Jensdatter.

Det er det nærmeste, vi er kommet i efterforskningen af disse to, så vi ved i dag ikke præcis, hvem af de ovenstående, der fik tilladelse til det ansøgte: drive udskænkning med bryggeri, brænderi og høkervirksomhed på landsbyens fæstejord.

Da jorden omkring bygningen har tilhørt den gård i Mølmark, som i dag ejes af Peter A. Petersen, Bøgebo, Mølmark 23, er det dog nærliggende at tro, ini-

Vestergade omkring 1900. Gaden er ikke brolagt, og den tagtægkte kro ses som hus nr. tre fra højre. Overfor kroen ses den lade, hvor kroen havde sin hestestald. Foto: Arkivfoto

tiativet er udgået bl.a. herfra. Der følger en række formaninger med tilladelsen. De, eller deres fremtidige koncessionsindehavere, skal være ærlige og retfærdig og rettænkende over for alle. De skal fremstille sunde drikke, reelle købmandsvarer og veje korrekt af. For tilladelsen skal der svares en årlig afgift til hertugdømmet på tre rigsdaler. Kroen blev efterfølgende bygget, og ligger i dag på Vestergade 39. Der var staldbygninger til bag huset, og der var naturligvis stråtag. Et flot byggeri efter den tids forhold.

I 1788 ophævedes stavnsbåndet i Danmark, og bønderne kunne nu erhverve jorden. Da vi ikke havde stavnsbånd i vores del af hertugriget, bragte det ikke meget forandring til Broager. Hans Petersen og Peter Christensen er på det tidspunkt døde, hvis vi skal tro kirkebøgerne. Det er uden tvivl deres arvinger, der har fortsat krodriften, for den næste koncession udstedes først i 1832. Kun arvinger kunne køre videre på den gamle koncession. Den nye krovært, hvis der da ikke havde været to, har valgt ikke at købe grundstykket. Det kan skyldes, at forretningen ikke var godt nok konsolideret.

Vi ved derimod, at i 1815 får søstrene Anne Sophia (f. 1756 d. 24. juli 1831) og Anne Maria Riis (f. 1750, d.12. nov. 1830) koncessionen på kroen. Vi kan ikke fortælle noget om disse to søstre, men de beholder stedet i 17 år, frem til 1832, hvor en ansøgning om at drive bryggeri, brænderi, gæstgiveri og høkeri, af en Jens Peter Thaysen, Broager, bekræftes (f. 1797 i Ulkebøl, g. den 16.

aug. 1829 med Carolina S. M. Heykendorf, d. 22. 10, 1840). Bekræftelsen er underskrevet den 8. februar af Kong Frederik den 6. Thaysen skulle betale 4 rigsbankdalere og 77 pfennig årligt for koncessionen. Da han ikke ejede jorden, men lejede den (sikkert af hertugen på Glücksburg) måtte han yderligere betale 3 rigsbanksdalere og 19 pfennig i grundskat.

Det er et godt sted, de to fra Mølmark har valgt at bygge deres kro. I den første halvdel af det 19. århundrede var bønderne blevet selvejere og teglværksbestyrere var blevet til teglværksejere, hvis de vel at mærke havde midler til at købe for. Der var et mylder, der skulle i kirke om søndagen. Der skulle være plads til kirkegængernes heste og vogne, og hvis man ikke havde plads i kirkestalden, var det praktisk at kunne få plads til sit "foeværk" ved kroen, hvor det kunne være under opsyn. Thaysens Kro havde god plads bag kroen og foran kroen, da det vi i dag kalder Parkhuset, Vestergade nr. 34, også fungerede som kroens hestestalde. Der har måske været plads til 30-40 heste. Tilsvarende ved den kro, der lå øst for kirken (Klippen). Efter kirkegangen var det meget almindeligt, at man fik en skænk på kroen, inden man kørte hjem. Markedsdage og andre mærkedage har også skabt omsætning i kroen, for kroen var stedet, hvor de sidste nyheder kunne udveksles.

Den 5. august 1848 har Kong Frederik den 7., i egenskab af Hertug over Slesvig, underskrevet en koncession til Johann Clausen, Broager, til at drive bryggeri, brænderi udskænkning og høkervirksomhed. J. Clausen havde arvet to skæpper land og et hus. Familien Clausen er ejere af kroen helt ind til 1922, og i denne families ejertid skete der store omvæltninger i den lille by.

Hvad der rørte sig i landsdelens befolkning under treårskrigen og senere, da den danske stat forsøgte at gøre Hertugdømmet Slesvig til et fuldgyldigt medlem af Kongeriget Danmark, kan vi kun gisne om, men der har virkelig været noget at snakke om på Clausens Gæstgiveri, og man har bestemt ikke været enige.

De politiske bestræbelser endte med Novemberforfatningen af 1863, hvor Broager for første gang blev dansk på papiret for en ganske kort bemærkning. Prøjsen forlangte Novemberforfatningen annulleret, og da politikerne i København ikke ville gå med til det, fik vi krigen i 1864. Igen var Broager i begivenhedernes centrum.

Forsvaret af Dannevirke, der endte med rømningen den 5. februar og en koncentration af forsvaret bag skanserne i Dybbøl, hvor hæren kunne evakueres af flåden, hvis det gik galt. Og det gjorde det jo som bekendt. De danske tropper gik nord om Nybøl Nor, og vi ved ikke, om nogle enkelte delinger har brugt færgen ved Egernsund og kommet forbi Broager. Men vi ved, at byen snart blev fyldt af prøjsiske soldater, der tilhørte hovedstyrken.

Theodor Fontane, en skattet prøjsisk forfatter, var ansat af den prøjsiske arme som krigskorrespondent, og han fortæller bl.a. om belejringslivet foran de danske skanser, men også om hvordan det var i Broager, som jo trygt lå uden for kanonernes rækkevidde, og hvor soldaterne kunne hvile ud. Her vækkedes man ikke af kanonernes torden fra Gammelmark, skriver han, for

den lyd havde man vænnet sig til, men tværtimod af lærkernes sang og af de smukke solopgange. (Ved at læse T. Fontanes beretning, får man det indtryk, at han har været i Broager under belejringen af Dybbøl, men nyere tysk forskning viser, at han først har været i området mellem den 17. og 28. maj, altså under våbenstilstandsperioden. Hans beretninger fra Broager må således være andenhåndsberetninger)

Under belejringen af skanserne i Dybbøl, lå der bl.a. en brigade i Broager, under ledelse af general Canstein. Hans tropper tilhørte hovedreserverne til stormtropperne. I byen boede der, foruden krigskorrespondenter, også tegnere (bataljemalere), der tegnede skitser af krigens gang og partier fra byen. Disse blev så sendt til aviserne for at blive rentegnet, inden de gik i trykken. Fra avisen "Times" i London, boede deres hovedkorrespondent mr. Hartmann. Hamburger Nachrichten havde deres Heinrich Mahler boende i Broager og Otto Günther, der var tegner til Hackländers, "Ûber land und Meer", boede i byen.

Fra krigskorrespondenterne ved vi, at der boede soldater alle steder, hvor der var plads i den lille by, der jo stort set kun bestod af Storegade, Østergade og Vestergade med gaderne der i mellem. I 2½ måned boede belejringstropperne i området. Også gårdene rundt om byen var fyldt med soldater og deres udrustning. 200-300 mand, kunne der ligge i kvarter hos en enkelt bondemand, så der var tæt pakket, skriver en soldat til sine forældre. Også officererne havde snævre forhold. Et værelse, der deltes af 5 officerer, betragtedes som ren luksus, skriver en korrespondent.

Theodor Fontane (udsagnet må vurderes med den før nævnte begrænsning) skriver om Kroen i Broager, at der kunne man altid finde bekendte. Kroen havde to krostuer. Adgangen var midt i facaden, og gik man til venstre, kom man ind i Grenadier-Ressource (for menige) og gik man til højre, var krostuen til Officier-Ressource. Med den beskrivelse kan det kun være tale om Clausens Gæstgiveri, der må have indrettet sin kro efter militære forskrifter.

Kroen var den store nyhedsbørs, hvor de politisk- militære dagskurser blev lavet og afprøvet. Her mødtes korrespondenterne fra England og Belgien med de prøjsiske og østrigske officerer, og her talte man om det store "spil skak" der foregik lige uden for døren, og man gættede på, hvornår de prøjsiske "løbere og springere" kunne slå det danske "tårn."

Fra livet bag skanserne, fortæller Fontane, kunne en soldat den ene dag skrive beroligende til sine forældre, at ikke alle kugler traf deres mål. Den næste dag kunne den samme soldat alligevel være truffet og skulle begraves på den skønne kirkegård ved Broager Kirke. Båren blev fulgt af en deling til graven, hvor fanen blev sænket for at vise den sidste ære, efterfulgt af en kort andagt, et Fadervor og tre håndfulde jord. Musikkorpset spillede: Jesus, meine Zuversicht. Efter andagten gik de ned i byen under ledsagelse af musikkorpset, der nu spillede en lystig march: So leben wir, so leben wir so leben wir alle Tage. Mon ikke en del af deltagerne til en sådan begravelse er endt på Clausens Gæstgiveri på Vestergade, hvis der ellers var plads?

Fra 1864 til 1920 ved vi ikke så meget om kroen. Økonomisk blev tiderne bedre, teglværkerne var i fuld drift, bønderne tjente gode penge, så det har været en god tid for Broagerlands befolkning. Det har uden tvivl også smittet af på kroens daglige drift. En voldsom begivenhed har dog mærket byen, da en brand i 1880 lagde en betragtelig del af byen øde. Bl.a. brændte kirkestaldene (de lå, hvor nu rutebilstationen ligger) og de blev ikke genopført. Det har givet ekstra omsætning i kroerne, når de nu "hjemløse" hestevogne skulle staldes op her om søndagen. Svend Hollensen, Mølmark (d. 1990), fortæller, at der til et marked i Broager op til 1. Verdenskrig stod 900 heste bundet rundt om Broager Kirke. Hestene var alle til salg og kom fra hele området. De fleste heste blev købt af det tyske militær, som var storaftager.

I 1909 blev Kapellet i Egernsund indviet. Det har haft den betydning, at kirkegængere fra Egernsund ikke længere kom til Broager, når de skulle i kirke. Det har sikkert betydet lidt for omsætningen i Clausens Gæstgiveri. Første Verdenskrig var en hård tid for alle. Som krigen skred frem, blev der større og

større mangel på alt.

Familien Clausen må på et tidspunkt have erhvervet sig grunden med tilhørende marker bag, men der findes ingen købekontrakt på den handel.

I 1920 ved Afstemningen blev Sønderjylland dansk. En række borgere i Broager og omegn var ikke til sinds at opgive tysk kultur og sprog, og da man

Vestergade 39 fotograferet i 1926, kort efter bygningen var købt ved håndslag. Stråtaget er udskiftet, og de nederste afblændede dele af vinduerne viser, at bag dem er der klasselokaler. Foto: Arkivfoto

i Egernsund havde fået oprettet en kommunal tysk skole, ville man også have en i Broager. Gennem Schul u. Sprachverein købte man Vestergade 39 af arvingerne til gæstgiver Christian Clausen, Broager, der døde den 15. jan. 1919. Arvingerne blev repræsenteret ved sønnen, købmand J. Clausen, Skærbæk, og køberne for Broager Privatskole var Samuel Bock, Skeldegård, Carsten Jepsen, Måling, Hans F. Hansen, Midtskov og Paul Paulsen, Roj. Samuel Bock købte kroen, som man købte en ko: altså med håndslag, fortalte Carsten Jepsen. Handlen blev bekræftet den 29, juni 1925. Når det er gået den tid fra håndslaget om køb af kroen, og indtil de juridiske papirer foreligger, er det kun et udtryk for, at en aftale er en aftale, og et ord er et ord. Bygningen blev altså taget i brug som skole kort efter håndslaget, selv om der ikke forelå papir på det.

Privatskolen blev således startet i 1921 med Frederik Christensen som leder, efterfulgt af Peter Callesen. Den sidste lærer inden krigen var Anna

Wernich, der blev som lærer ind til 5. maj 1945.

Der blev ikke foretaget ombygning af kroen, for at den kunne fungere som skole. Det var ikke nødvendigt, og man havde heller ingen penge. Dog måtte stråtaget erstattes af et tegltag i 2. sortering. De to tidligere krostuer blev til klasseværelser.

I 1930 blev der opført en tilbygning til Vestergade 39, finansieret af midler indsamlet i Rendsburg til støtte for den tyske bevægelse i Nordslesvig. Bagbygninger blev revet væk for at give plads til skolebygningen. Nybygningen blev opført i to etager. Nederst to klasseværelser, og ovenpå et tysk vandrehjem (D.J.H. Deutsche Jugend Herberge) med to rum; et til drenge og et til piger. Det var store rum med overnatningsmulighed for 50 – 60 unge mennesker. Maden til gæsterne kunne laves i det tidligere krokøkken, der var en del af lærer frk. Wernich's lejlighed.

Elvevtallet lå i tidsrummet fra 1922 til 1945 mellem 40 og 50. Bygningen blev brugt som samlings- og kulturhus for det tyske mindretal på egnen. Her gik man til præst, og om aftenen mødtes den tyske menighed til sognearrangementer. I 1922 startede privatskolelærer Peter Callesen en tysk ungdomsforening (Jugendbund) på skolen. De mødtes i et klasselokale, hvor man kunne lave kaffe i et tilstødende rum. Om sommeren var sportspladsen centrum for aktiviteterne.

I 1938 blev der oprettet en tysk børnehave i bygningen med en 15-20 børn og med fru Jessie Clausen som formand og Inge Heinrich som daglig leder. Lokalet var i det tidligere klasseværelse/krostue, der blev ledig, da den nye fløj var taget i brug. Op til 2.Verdenskrig har bygningen også måttet huse de politisk orienterede foreninger som S.K. (Sleswigsche Kameradschaft) og Jungen- og Mädchenschaft. Slesvigs Parti holdt ligeledes deres politiske møde i bygningen.

I januar/februar 1945 kom der i en stadig stærkere strøm, flygtninge til landet. Broager slap ikke. De blev i området indlogeret hos frivillige, hovedsa-

gelig hjemmetyske familier.

Efter befrielsen den 5. maj blev bygningens eneste lejer arresteret. Det var lærer Anna Wernich (der boede i huset sammen med sin plejesøn, Ronny Heuschkel og husholdersken frk. Paulsen), der blev hentet fra sin sygeseng og kommanderet op på en lastbil, der kørte hende til Sønderborg Slot.

Den 9. maj kl. 18.00 blev Den tyske Skole beslaglagt af de lokale frihedskæmpere og en afdeling indkaldte og tidligere soldater. Med flaghejsning, taler og under afsyngning af nationale sange, og under overværelse af mange brouringer, flyttede man ind. Frihedskæmperne indrettede skolen som kaserne ud fra den mening, at hvis besættelsesmagten havde kunnet beslaglægge dansk ejendom, så kunne frihedskæmperne også beslaglægge "tyskejet" ejendom.

I en god uges tid udgik herfra patruljer til hele Broagerland, hvor man langs de gamle gendarmstier patruljerede for at forhindre eftersøgte i at flygte ud af Danmark eller at der blev smuglet værdier ud af landet. Vagtkorpset blev dog hurtigt afløst af de hjemvendte grænsegendarmer, hjulpet af udstationerede danske soldater eller CB'ere. Bygningen fortsatte som hovedkvarter for områdets militære styrker, indtil slutningen af juni, begyndelsen af juli måned.

Fra de første dage huskes, hvordan en byste af Hitler, der på et tidspunkt i 30erne var givet til huset, blev "organiseret" fra frk. Wernichs lejlighed og med bysten i spidsen drog frihedskæmperne ud til den nærliggende sandgrav bag kirken, hvor Hitler blev "henrettet" med velrettede skud. En anden episode huskes ligeledes fra den tid, hvor huset var kaserne. En aften, da man skulle sove og lyset slukkes, tog en af de gæve frihedskæmpere sin pistol og skød pæren itu.

Da frk. Wernich blev løsladt, måtte hun hente sine møbler i lejligheden, og disse var ubeskadiget. Hun fik ikke sin lejlighed igen, men måtte bo hos den tyske præst (pastor Riese, Møllegade, det senere børnehjem), hvor også hendes plejesøn boede

I sommerens løb, blev de føromtalte privat indkvarterede flygtninge sendt til opsamlingslejre i det øvrige Danmark. Andre flygtninge, fra Øst- og Vest-prøjsen, kom til at bo på den beslaglagte tyske skole, så den på et tidspunkt har rummet omkring 120 flygtninge. Legepladsen blev hegnet ind med masket trådhegn, afsluttende med pigtråd foroven. Befolkningen måtte ikke fraternisere med flygtningene, så der blev etableret overvågning af uniformerede vagtfolk, sikkert CBére. Udgang var kun efter tilladelse. Det store komfur, der tidligere havde lavet mad til kroens gæster, blev nu brugt til at lave flygtningenes mad. I løbet af 1947 forlod de tyske flygtninge skolen.

I 1948 kom den lovgivning, der gjorde beslaglæggelsen af bl.a. Den tyske Skole i Broager lovlig med tilbagevirkende kraft. Det blev betragtet som tyskjapansk ejendom, beslaglagt som krigsskadeserstatning. Skolebordene var blevet sendt til kommuneskolen i Egernsund.

Den 5. januar 1950 blev de nu noget ramponerede bygninger tilbagegivet til Deutscher Schul- und Sprachverein. Den danske stat forlangte 15.000 kr. for at frigive bygningen, og der måtte optages et lån i Tønder Bank på beløbet.

Billedet viser indgangen til børnehaven i den bygning, der blev opført i 1930, vinkelret på hovedbygningen. I 1958 blev der tilbygget et vindvang, der bl.a. har et glasmaleri af Broager Kirke i en af ruderne. Foto: Arkivfoto

Herefter fungerede huset igen som tysk privatskole og kulturhus, men nu med et noget lavere elevtal end før krigen. I 1953 blev børnehaven genindviet med fru Käthe Matzen som formand og Anna og Irmgard Matzen som skiftedes til at være daglige leder.

I 1973 blev Førde-Schule bygget i Alnor ved Gråsten for elverne fra Broager, Gråsten og Rinkenæs' tyske privatskoler. Denne sammenlægning var nødvendig for at få klassestørrelser, så man ikke skulle undervise elever fra flere årgange i samme lokale.

Børnehaven blev i bygningen, da skoleeleverne flyttede til Alnor. Efter udflytningen af skolen, fik børnehaven meget mere plads og kunne nu indrette sig i de tidligere klasselokaler og disponere over hele skolegården.

I 1974 solgte man sportspladsen til kommunen. De midler man her fik fri, blev anvendt til at forny forhusets tag, hvor nedslidt tegl blev erstattet af eternit. Da huset havde været forsømt siden krigen, blev der også lavet en del indvendige forbedringer.

Den tyske børnehave, Kindergarten Broacker, eksisterer stadig som en institution i bygningen bag forhuset. Den kan søges af alle, og tyske og danske børn stortrives i denne institution. Børnehavens legeplads er således, med forældrenes aktive hjælp, i skrivende stund blevet nyindrettet efter moderne

Hoveddøren

Foto: Søren Gülck

legeprincipper, der byder de små brugere på spændende udfordringer. Forhuset, den tidligere kro, er udlejet som en stor samlet lejlighed.

De nærmeste planer for denne markante bygning i Broagers gadeliv er igen at forsyne bygningen med tegltag.

> Med tak til Ingrid Riese, Peter A. Petersen og Claus Ewermann.

Om forfatteren:

Hans Heinrich Hüttmann er født i Egernsund den 1. aug. 1926. Uddannet slagter i Sønderborg og arbejdede 40 år på Gråsten Slagteri. H.H.H. er med i det tyske mindretalsarbejde, og har været i bestyrelsen af Den tyske Skole på Vestergade fra 1963 til i dag, hvor H.H.H. forvalter de midler, der anvendes på bygningens vedligeholdelse. H.H.H. har været med i bestyrelsen på Lokalhistorisk Forening for Broagerland siden foreningens start i 1978.

Kuglelynet Joseph

af Esben Høilund-Carlsen

Det Broager, jeg voksede op i, var fuldt af originaler med mærkelige navne: "Maggedille", "E Gummislawter", "Poul Sanger", "E Spion" (som altid gik med sort kasket og kiggede i kikkert), "Kloi Farrer" (som jeg tidl.har beskrevet i Broagerland VIII), "Marie Lawtluch" (hvorfor hun hed "Lofts-luge", ved jeg ikke), "Marie Dyt-Dyt" (som var forelsket i alle buschauffører), "Fidde Beerdigung" (som gik til alle begravelser, ellers rettere cyklede i "Gehrock" og med kransen i bagagebæreren) osv. osv. Sære Gustav Wied-agtige skikkelser.

Når man besøger byen nu, kører over bumpene i slalomgaderne og finder et hul på parkerings-pladsen foran Brugsen, er det svært at finde noget Wied'sk. En bondeby med et kraftigt islæt af preussisk arkitektur er fantasiløst forandret til en soveby med forstadspræg, som de ser ud over hele landet. (Det preussiske var ikke nødvendigvis kønt, men det havde dog betydeligt mere karakter end den moderne pænhed.) Og originalerne, hvor er de blevet af?

Nu har man ganske vist altid sagt netop det: "Der er ingen originaler mere", så det er sikkert løgn – eller rettere blindhed over for den nye originalitet, der skabes af nye tider. Vi får se, hvem der blomstrer frem af de fine kummer ved bumpene i slalomgaderne.

Joseph på charmeoffensiv i P.Nissens gang ved det nuværende posthus. Det går ud over Inge Hansen med hr. fru Rohde (Cykelsmed) som vidner t.h.
Sønnen Kaj (t.v.) er fulgt med på cykle.
Foto: Privat foto

Men i min tid (41-60 + hyppige besøg lige siden) spillede én original en central rolle, nemlig JOSEPH. Hvor de ovennævnte alle var ældre i marginale positioner, optrådte Joseph altid midt på scenen. Han var slagter og handelsmand, red med fanen til ringridning og en velkommen gæst i alle køkkener på egnen, hvor han dukkede op som trold af en æske, fyrede en række brandere af, drak en snaps, gav håndslag på et eller andet og var væk igen, inden man nåede at tælle, hvor mange fingre man havde tilbage efter håndslaget.

Joseph Rasmussen, slagter, søn af Carl Rasmussen, slagter, søn af Joseph Rasmussen, tegl-værksarbejder og slagter. En lille mand med boksernæse, "kinesiske" øjne, fedtet kasket, en hurtig replik og endnu hurtigere bevægelser. Altid på farten, altid i gang med en god handel og altid på vej mod den næste i en evig charmeoffensiv. Og den virkede – charmen. Det var simpelthen en fornøjelse at få besøg af dette kuglelyn, selv på de mest ubelejlige tidspunkter. Hurtigt ind, hurtigt ud, og man lo stadig lang tid efter, at han var væk.

Tre generationer

Farfaren, JOSEPH PEDER RASMUSSEN, f. 28/8 1848 ved Søby på Ærø, søgte arbejde ved teglværkerne ved Flensborg Fjord, hvor han fik job på Bøsbæk. Det var sæsonarbejde, men mange af disse arbejdere, kaldet "Monarker", blev hængende på egnen, blandt dem Joseph Peder. Han startede på teglværksarbejdet med tjansen som karl og senere kusk på familien Maylands tilhørende landbrug, Bøsbæk, og desuden løb han på Johanne, datter af bager Hansen i Bækgade (nu Østergade 29).

Hendes bror var slagter (på Storegade 13), og Joseph Peder gik i lære hos ham, mens han stadig var "åkredde" (bragte ler til strygebordet med "kredbar" = trillebør) på Egeskov, der betalte et par pfennig mere i timen end Bøsbæk. I 1874 fik han svendebrev, som fulgtes op af et mesterstykke, der blev aflagt i Flensborg, den lokale hovedstad.

Han fastholdt teglværksarbejdet, men solgte i sin fritid slagtervarer, som han bragte rundt tilfods med "truget" på nakken. Det gik så godt, at der blev råd til at bygge et hus, og han fik hjælp af en anden "Monark", Hans Ærbo, på adressen: Skt. Pauli 15 i Broager. Her indrettede han slagterbutik, mens Johanne, som han i mellemtiden var blevet gift med, drev pensionat, især for unge ansatte i postvæsenet. De var så pålidelige. Han blev en holden mand, men pengebeholdningen (16.000 mark i Broager Spare-kasse og 14.000 i Nybøl) forsvandt som fedt på panden ved den tyske inflation efter 1. Verdenskrig. Han fortsatte ufortrødent med hårdt arbejde, hvilket ofte betød 3 hjemmeslagtninger pr.dag, transport til fods.

Da Joseph Peder døde i 1934, 86 år gammel, havde hans søn, Carl, for længst overtaget forretingen. Anden generation på Skt. Pauli nr. 15.

Krigen

CARL RASMUSSEN, f. 1881, blev oplært hos sin far med fortsat læretid hos onkelen på Storegade og en afstikker til Hamborg, hvor han indhentede viden om tysk pølsemageri. Han vendte hjem p.g.a. en sød pige. Hun hed Hannah Andresen og tjente som husjomfru hos C.H. Clausen på Broager Mølle. De to mødtes så heftigt, at de blev nødt til at gifte sig i en fart, og årsagen blev døbt Joseph. Vi skriver 1910. Parret delte så adresse på Skt. Pauli med Joseph Peder og den første Johanne i aftægten, og efterhånden ankom døtrene Didde, Hanne og Marie.

Men den skelsættende begivenhed i Carls liv blev 1. verdenskrig. Som alle andre sønderjyder blev han tvangsindlagt i den tyske kejsers armé, og han blev anbragt på østfronten, langt inde i Rusland. Carl længtes hjem, men hans ansøgninger om orlov blev som regel afslået. "Sie sind zu Dänisch", lød forklaringen.

Imens kom sønnen, Joseph, i skole – tysk skole, selvfølgelig –hvad han hadede inderligt, men heldigvis blev undervisningen ofte aflyst. Enten fordi lærerne blev indkaldt til endnu mere krigstjeneste, eller fordi eleverne blev

Huset i Skt. Pauli før 1. verdenskrig. De to tidligste generationer poserer, fra v. Joseph og Johanne, Hannah og Carl. Foto: Privat foto

sendt ud for at deltage i de utallige indsamlinger, der prægede perioden. For skolebørnene drejede det sig om at "rifle blaje" (samle brændnælder, som brugtes til fremstilling af primitivt uniformsstof), plukke "haubær" (tjørnens røde frugter, der brugtes som føde) eller køre kålroer til "e darreværk" (tørreriet, Mejerivej 21), hvor man rensede, snittede og tørrede dem til en anden slags føde.

Krigen sluttede 11/11 kl. 11:00 1918. (I et engelsk regiment ladede man én kanon og stillede hele banden op langs en lang snor, som alle trak i klokken nul-dut – dog uden at ramme nogen.) Carl kom stadig ikke. Gang på gang trak Hannah og Joseph i det fine tøj og gik til stationen (Vestergade nr. 1), men hver gang måtte de vende hjem med uforrettet sag. Og så pludselig først i februar var han der! Joseph beskrev senere situationen sådan:

"Vi plejede at gå til stationen om aftenen, men pludselig, midt på dagen, stod far ude i gården med gevær, tornyster, pikkelhue og det hele. Vi løb alle ud til ham, men vi blev holdt væk. Far og mor diskuterede et eller andet, og vi blev sat til at fyre op i gruekedlen. Hvorfor vidste vi ikke. Imens trampede far rundt på gårdspladsen, der var dækket af sne.

Så stak mor albuen i vandet og sagde, at det var varmt nok. Jeg løb ud efter far, og så jeg noget mærkeligt. Han smed alt sit udstyr og alt sit tøj i sneen og løb så lige så nøgen, som Gud havde skabt ham, ind i bryggerset og op i gruekedlen! Jeg havde aldrig set noget lignende: Min far, hvid og lyserød som en slagtegris. Først da mor havde skrubbet ham, fik vi lov til at komme helt hen og kramme ham, og, Donnerwetter, hvor vi græd alle sammen. I spandevis.

Bagefter gik jeg ud i gården og kiggede på fars uniform, der lå som et faldet fugleskræmsel i sneen, men det var først, da min mor fjernede den med en lang kæp og bar den til affaldsspanden bag slagteriet, at jeg forstod det hele. For omkring uniformens arme og ben havde der dannet sig en tåget, mørkegrå kontur af alle de lus og andet utøj, der havde måtte forlade deres trygge hjem p.g.a. frosten. Far fortalte mig senere, at sådan gjorde de ofte på østfronten, smed tøjet i sneen og løb rundt og bankede hinanden for at holde varmen, mens utøjet flygtede ud i sneen."

Genforeningen

Den næste store begivenhed i familiens liv blev Genforeningen. Afstemningen foregik 10. februar 1920, og udfaldet var usikkert til det sidste. Joseph beretter:

"Vi fik besøg af noget familie fra Kiel, som kom, fordi de var stemmeberettigede, men bedstefar vidste, at de var tysksindede, og derfor fik de ingen kaffe! Dagen blev indledt med musik. Barber Peter Asmussen dirigerede brandværnsorkesteret. Kønt lød det ikke, men højt! Og naturen gav sit besyv med – regn og storm, så flagene, både danske og tyske, blæste i stykker. Der var "juchel i æ sykorre".

To nyudlærte slagtersvende med "truget". Der er ca. 30 års mellemrum, far og søn. Carl til venstre, Joseph til højre. Efternavnet : Rasmussen.

Foto. Privat foto

Da resultatet blev kendt, mødtes man på byens kroer for at feste, og bedstefar, Joseph Peder, som ellers var en meget sober og afbalanceret mand, endte med at danse på bordene. Den dag og nat var, tror jeg, den største nogensinde i Broager By!"

Næste højdepunkt blev Chr. X's besøg i landsdelen. Alle mand af hus for at møde "Kedde Kryds" på Dybbøl Banke 11. juli, undtagen Joseph. Han var for klejn, og hans forældre mente, at han ville blive væk i mængden. Men Joseph allierede sig med naboens søn, Hans Chr. Koch, og de vandrede til Dybbøl, så snart forældrene var borte. De kom ikke ind. Tværtimod blev de af den enorme menneskemængde presset ned mod Sønderborg, over pontonbroen og blev først frelst da han søgte op på en hustrappe med gelænder. Væk var Hans Chr., og det blev ud på aftenen, før Joseph kunne luske hjem. Til alt held blev forældrene mere lettede end vrede, da de så ham.

Næste dag kom Bjerget imidlertid til Muhammed. Kongen indfandt sig i Broager, og endelig fik Joseph ham at se. Et mønster, der var grundlagt af bedstefaderen, Joseph Peder, og af faderen, Carl, toppede for drengen: GUD, KONGE og FÆDRELAND – måske endda med KONGEN i spidsen!

Hverdag igen

Så blev det hverdag. Carl fik gang i sin forretning, bl.a. opkøbte han slagtesvin, som blev sendt med jernbanen til Esbjerg helt frem til 1924, hvor man oprettede andelsslagterier i Gråsten og Sønderborg. Som børn kendte vi ham som en uendeligt blid, hvidhåret mand med en lille moustache, der bøjede sig mærkværdigt ned over kødet og stak næsen helt ind i vægten. (Han var langsynet på det ene øje og nærsynet på det andet, og briller det var ikke rigtig noget for ham.) Og vi kendte ham som kaptajn i Brandværnet, den fineste af alle uniformerne og rester af den preussiske disciplin i rygraden.

Joseph kom i slagterlære hjemme hos sin far, senere hos slagter Schumann i Egernsund, og kuglelynet begyndte sin bane. Slagtning + køb og salg af dyr – det sidste interesserede ham vist mest. En snaps, et håndslag, så var den han-

del hjemme. "Æ er væk", lød slutreplikken, og væk var han.

Besættelsen

Men så dukkede tyskerne op igen. Den 9. april 1940 var Joseph på vej til Aabenraa til det ugentlige eksportmarked. For enden af Minutvejen så han en

nogle soldater i underlige uniformer. Det kunne imidlertid ikke standse en rask handelsmand, så Joseph speedede bare op, men ved Lundsbjerg Kroblev han stoppet af en tysk officer, der med pistol i hånd tvang ham ind til siden. Herfra så han en mælkebil, der ikke reagerede på ordren, få skudt samtlige dæk i laser. Situationens alvor gik ikke rigtig op for ham, så da der blev mere stille listede han sig videre ind til sin svoger der arbejdede i Aabenraa, men først nu kom choket, thi da han steg ud af bilen, faldt han om.

Carl Rasmussen, som jeg husker ham. Industrialiseringen har sat ind. Det er ikke længere hjemmelavede pølser, der hænger på krogene.

Foto: Privat foto

Den naivitet, der præger denne første oplevelse af besættelsen, blev imidlertid hurtigt erstattet af en klar og konsekvent holdning. Joseph meldte sig til modstandsbevægelsen og blev gruppeleder. (En gruppe bestod af 6 mand, og Broager by havde flere grupper med Skovfoged Trier-Mørch som byleder.) Det kom ikke til de store aktioner, men Joseph hørte altså til dem, der meldte sig i tide!

Konservatismen

Det var igen GUD, KONGE og FÆDRELAND, der gjorde sig gældende. Han kunne udlægge teksten ironisk, fx når han citerede sin farfar sådan: "Joseph, du skal være DANSK, KONGETRO og KONSERVATIFFF! Politik skal du holde dig fra, for det tjener sådan nogen som dig og mig ikke noget på!" Men det var dyb alvor for Joseph, og det konservative parti blev det logiske tilhørssted – så han holdt sig ikke helt til farfars råd.

Her bliver jeg nødt til at nævne hans venskab med min far, dyrlægen, der ikke bare kontrollerede hans kød, men også i en periode var lokal folketingskandidat for de konservative (indtil en vis viceborgmester fra Gladsaxe ved navn Poul Schlüter stillede op i Augustensborgkredsen og slugte områdets stemmer.) Forbindelsen mellem Joseph og min far forblev tæt, og jo mere astmatisk og skrøbelig den gamle dyrlæge blev, jo større blev Josephs offervilje og hjælpsomhed.

Han havde i mellemtiden giftet sig med postbud Hansens datter, Anna, og fået sønnerne Kaj og Ole. Med forretningerne gik det fortsat stærkt, af og til så stærkt, at han fik ry for at være lidt overfladisk, men så skruede han bare ekstra op for charmen, og kunderne faldt for ham på stribe. Både de lokale og det voksende antal turister, der ankom til Broagerland, især sydfra – ja, tyskerne igen, men nu i en mere jovial udgave. "Der Joseph, der Joseph" var et begreb, simpelthen, og mine fine tanter fra Hellerup fandt ham også "pragtfuld".

Joseph som TV-star

Da jeg i 1970 skulle lave et tv-portræt af min fødeby, indgik Joseph som et selvfølgeligt led i beretningen. Uden ham intet Broue. Og det fortsatte med krimi-serien "Apotekeren i Broager", hvor han også dukkede op i et glimt, som det vigtige krydderi han var.

Men allertydeligst står hans optræden i en programrække om dansk nationalfølelse, som jeg lavede sammen med Helge Lorenzen, Frode Kristoffersen og Hans Georg Møller. Vi havde indkaldt Joseph både for hans ranke danskhed og hans urokkelige konservatisme, og han fik 2 opgaver: Den ene at tilbringe en dag på Christiania, hvor han selvfølgelig skældte dem alle ud, samtidig med at han blev gode venner med dem, især medarbejderne i smedjen. Om det senere blev til kødleverancer, ved jeg ikke.

Dronningen havde fødselsdag under optagelserne, og Josephs anden opgave blev at overrække en gave. At se ham skride over Amalienborg slotsplads med en buket i hånden og nærmest en lineal i ryggen var et syn for guder. Han indskrev sig i gratulationsprotokollen, som det sig hør og bør, og marcherede ud igen, strunk og vupti som en husar, og stilen holdt sig helt frem til næste ringridning.

Joseph har slagtet 5 kreaturer. Det eneste der mangler er hånden i siden. Der sad næven altid, når den ikke var optaget af håndslag. Foto: Privat foto

Idealerne

Josephs verdensbillede var enkelt. Det var på forhånd bestemt, hvad der var ret, og hvad der var vrang, hvem der var kloge, og hvem der var dumme – især i politik – og ingen nymodens talemåder kunne ændre på dét. På den anden side måtte man jo omgås på en hyggelig måde. For det første havde de dumme jo også lov til at være her, og for det andet skulle der jo handles, og handel var nu en gang hans metier.

Men idealerne var ikke til diskussion. Hans forhold til "Gud, Konge & Fædreland" var som visse andre menneskers forhold til deres katekismus, en urokkelig barnetro han bar med sig hele livet. De, der kun oplevede ham som den vakse handelsmand, så kun en facon. Hans hjerte var ikke til salg.

Butikken, som min generation husker den. "Rasmussen" sagde vi aldrig. Kun i'et talte. "Der Joseph, der Joseph". Foto: Privat foto

Jojo, han var reaktionær, hvis nogen var det. Som ung venstreorienteret følte jeg mig kaldet til at opponere imod alt dette "bagstræb", men det siger sig selv, at vore diskussioner var komplet udsigtsløse. (Jeg citerede Churchill for, at "man er et hængehovede, hvis man ikke er kommunist som ung, men til gengæld et fæhovede, hvis man ikke bliver konservativ som voksen" - men også dét fandt Joseph for slattent.) Vi opgav ideologierne og snakkede om det, der var sjovt i stedet.

Men han vandt min respekt, også for idealer, som ikke nødvendigvis er mine egne, og da Joseph stillede træskoene 31/12/94, blev Broager fattigere – ikke bare en original og charmetrold, men en samfundsstøtte og for mig en hædersmand fattigere.

Og den slags kan ikke erstattes med bump og bænke og blomsterkummer.

Filminstruktør Esben Høilund – Carlsen er født i Broager den 3.8 1941. Efter en flot studentereksamen drog han til Kongens København for at studere sammenlignende litteraturhistorie med mere. Det blev dog arbejdet med at levendegøre ordet med billeder der blev hans virke, det gennem billedbøger, film og især T.V. Krimien Nitten Røde Roser eller hvem husker ikke T.V. stykket Apotekeren i Broager, der gjorde byen landskendt. Et femårig ophold i Norge, for at lære dem at lave film, men trods alt det har han stadig en dyb følelsesmæssig forhold til sin hjemegn. Det kan læses i Sprogforeningens Almanak fra 1979 " Bag barndommens hæk" en kærlighedserklæring til sin fødeby.

Broager – en arbejderkommune på landet i 1920'erne

Af Kim Furdal

Kontorassistent Jane Nissen skal have en varm tak for det store arbejde med indtastning af mantalslisterne for 1924/25 og personregisternes dødsindførelser 1921-1930.

De fleste af Broagerlands læsere er næppe i tvivl om, hvorfor Broagerland er noget ganske særligt. En særlig plet i Sønderjylland og Danmark, et arkimedisk fixpunkt hvorfra min verden går. Der kunne siges mange smukke ord om det frodige bakkede og varierede morænelandskab omkranset af Flensborg Fjord, Vemmingbund og Nybøl Nor. Langt sværere er det, når man vil skrive Broager kommunes historie, som noget ganske særligt i forhold til Sønderjyllands 124 sognekommuner. Vi har den karakteristiske Broager kirke med de to tårne, som beliggende på Broagerlands højeste punkt er synlig i det meste af kommunen. Det er historien om teglværksindustrien, der indtil begyndelsen af det tyvende århundrede var Sønderjyllands største industri. Så er der naturligvis også de mange institutioner herunder ikke mindst skolerne, som alle har stiftet bekendtskab med og har deres mening om. Men den kætterske og ganske uforstående betragter fra en fjern krog af landet, vil måske hævde, at hans hjemstavn også har en smuk natur, virksomheder og skoler, hvis historie tilnærmelsesvis minder om historien i Broager.

I det følgende vil jeg gerne råde lidt bod på dette ved at tegne nogle streger til historien om Broager kommune i 1920'erne fra oprettelsen af sognekommunen den 1. april 1922 og frem til verdenskrisen ti år senere for alvor satte ind i 1931/32. Det er ikke blevet en traditionel kommunehistorie. Dels har jeg tilladt mig at se på forholdene uden for kommunegrænsen for derved at vise, hvorledes Broager i 1920'erne adskilte sig fra landsdelens øvrige 123 sognekommuner, dels har jeg valgt at bringe ualmindeligt mange tal. Det sidste beklager jeg, men det har sine gode grunde. Broager sogneråds forhandlings-

protokoller har det nemlig som de fleste forhandlingsprotokoller fra landets sognekommuner, at de siger meget lidt om de vigtigste beslutninger i kommunen ikke mindst, hvordan sognerådet dagligt prioriterede de sparsomme midler i et årti præget af en jævn strøm af kriser, der især ramte Sønderjylland hårdt. Jeg har derfor valgt at se på sognekommunens regnskaber for ad bagvejen at give et indblik i, hvordan de alvorsfulde mænd i sognerådet brugte skatteydernes penge. Men inden vi kommer så langt, må vi først se på sammenlægningen af de ni preussiske landkommuner – Broager, Dynt, Egernsund, Gammelgab, Iller, Mølmark, Skelde, Skodsbøl og Smøl - der siden 1867 udgjorde det kommunale landskab på Broagerland og som i dag udgør de ni aks i kommunevåbnet.

Sagen der ikke ville dø. Skabelsen af Broager kommune

Fødslen var svær. Faktisk en af de vanskeligste i Sønderiylland. Der var ellers efter Tysklands sammenbrud i oktober 1918 fra dansk side gjort grundige forberedelser til indførelsen af dansk kommunestyre i Sønderjylland lige efter den 15. juni 1920, da den danske gesandt i Paris, H.A. Bernhoft, præcis kl. 15.35 på den danske regerings vegne modtog den officielle overdragelse af første zone, som dermed var frigiort for enhver forbindelse med Tyskland. Samme dag trådte gårdejer P.J. Refshauge, redaktør Kr. Refslund Thomsen, cand.jur. C.L. Lundbye og grev O.D. Schack i funktion som amtmænd for Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter, og de kunne derved skifte titel efter knap fem måneders arbeide som landråder i de selvsamme kredse/amter². Kort tid efter fandt der valg sted til de såkaldte sogneudvalg, der lokalt skulle forestå sammenlægningen af de preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Arbeidet skulle være tilendebragt senest den 1. april 1921, hvorpå udvalgene overtog arbejdet som landsdelens første sogneråd. For Sønderborg amts vedkommende fandt kommunevalgene sted den 26. juli 1920. Herefter gik der en rum tid, inden amtmand C. L. Lundbye bad formændene for de nyvalgte sogneudvalg om at iværksætte sammenlægningsforhandlingerne med kommunerådene i sognene. Udvalgsformændene skulle herefter indsende forhandlingsresultaterne til amtsrådet, som skulle godkende sammenlægningsaftalerne, inden de blev sendt videre til den endelige konfirmering i Indenrigsministeriet.

Valgene til sogneudvalgene forløb de fleste steder stort set uden problemer. I hovedparten af sognene satte gårdmændene sig solidt på flertallet i sogneudvalgene bl.a. i Aabenraa amt, hvor 67 af sogneudvalgenes 105 medlemmer var gårdmænd. Knap så solidt sad gårdmændene i sogneudvalgene i Sønderborg amt, hvor de kun udgjorde 49,5% af medlemmerne. En markant undtagelse herfra var sogneudvalget i Broager, hvor de elleve pladser blev besat af tre gårdmænd, en husmand, to håndværkere, to arbejdere og tre andre. Derved afspejlede valget også Broager sognekommunes særlige sociale sammensætning som følge af teglværksindustrien.

²⁾ Om hele det juridiske og administrative arbejde med etableringen af dansk kommunestyre ved Genforeningen se: Kim Furdal: "Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne" Aabenraa 1999.

Dermed var freden også forbi ikke mindst i Broager sognekommune. Sogneudvalgene skulle foruden en række andre pligter nu drøfte en sammenlægning af sognets landkommuner til en sognekommune. Egentlig var der ikke så meget at forhandle om. Kommunelovens § 3 nævnte udtrykkeligt, at hvert kirkesogn "som regel" skulle udgøre en sognekommune, men Indenrigsministeriet lagde mere vægt på "skulle" end på "som regel" og i praksis betød loven, at landkommunerne skulle sammenlægges. Ikke noget under, at kommunerådet i Nygård landkommune påpegede overfor formanden for Kegnæs sogneudvalg, at der ikke var noget at forhandle om, når sammenlægningerne var vedtaget ved lov³. Men forhandlet blev der og det til tider med en kynisme og en nidkærhed, der ikke blev set under forhandlingerne op til kommunalreformen i 1970. Tiden var også en anden. Kommunekasserne var tomme, fuldstændig tomme og mange af landkommunerne til det håbløse dybt forgældede.

Ser man på befolkningsforholdene, sognets størrelse og de ni landkommuner, Broager, Dynt, Egernsund, Gammelgab, Iller, Mølmark, Skelde, Skodsbøl og Smøl, så var sammenlægningsforhandlingerne i Broager sogn næsten forudbestemt til at blive en særdeles vanskelig og langsommelig affære. Det var amtmanden for Sønderborg amt, C.L. Lundbye, formentlig også klar over. I alt fald indstillede han i oktober 1920 til Indenrigsministeriet, at sammenlægningen i Broager sogn først skete fra den 1. april 1922, eller som han selv udtrykte det: "Man formener ikke, at det vil kunne kræves, at sammenlægningen inden for dette store sogn, hvor forholdene er meget uensartede, skal være tilendebragt til et tidligere tidspunkt end den 1. april 1922"4. Problemet var dog ikke alene sognekommunens fremtidige størrelse og de mange landkommuner. Landkommunerne var, som jeg skal vende tilbage til, også erhvervsmæssigt og socialt vidt forskellige, hvilket fik en altafgørende betydning for sammenlægningsforhandlingerne, der bedst kan illustreres med en begrundet anmodning fra kommunerådene og borgerne i Skelde, Dynt og Gammelgab til Indenrigsministeriet: "Undertegnede stemmeberettigede i Skelde, Dynt og Gammelgab beder hermed det høje Indenrigsministerium at ville foranledige, at de tre nævnte kommuner i fremtiden må udgøre en sognekommune. I det store udstrakte Broager sogn er der så forskellige interesser både i ernæringsforhold og også kommunalt; så en rolig og god udvikling omtrent vil være umulig. I den vestlige del af sognet har der altid været en stor teglværksindustri. I hovedbyen Broager er handel og håndværk fremtrædende, medens de tre kommuner er rene landsbyer og derfor nærmest mest interesserede i landbrug. De tre landsbyer har et areal af 1.900 ha med et indbyggerantal af 1.300 personer. Endvidere henviser vi til kommunerådenes indstilling til det høje ministerium, og vi har til mundtlig forhandling på vedkommende steder overdraget de herrer: gårdejer Tøge Gregersen, Skelde, gårdejer Tøge Tychsen, Gammelgab, som er sogneudvalgsmedlemmer samt gårdejer Hans

³⁾ Kim Furdal (1999), s. 168.

⁴⁾ Rigsarkivet. Indenrigsministeriet 1. Dep. J.nr. 2802²

Andresen, Rojhus, fuldmagt"⁵. Tydeligere kunne problemstillingen næppe udtrykkes. Det var en konflikt mellem sognets landdistrikter Skelde, Dynt og Gammelgab med de mange store gårde på den ene side og på den anden side Broager, Egernsund, Skodsbøl, Smøl og Iller med større bysamfund og frem for noget Sønderjyllands største og mest markante industri med den største koncentration af arbejdsmænd uden for landbrugserhvervet.

Det var dog ikke alene disse problemer, som udskød tidspunkt for oprettelsen af Broager sognekommune med et år. Sogneudvalget tog sig usædvanlig god tid til sine drøftelser. Første indførelse i sogneudvalgets forhandlingsprotokol finder man den 5. september 1920, hvor medlemmerne blev gjort opmærksom på udvalgets forpligtelse til at etablere en sognekommune. Ved samme lejlighed vedtog udvalget at bede landkommunerne udarbejde en statusopgørelse over aktiver og passiver for at forberede sammenlægningen. Derpå gik der over tre måneder, før sogneudvalget atter foretog sig noget i sagen og derpå endnu 4½ måned før man igen drøftede kommunesammenlægningen. Noget kunne derfor tyde på, at sogneudvalget skubbede sagen foran sig med det fromme håb, at tiden ville løse problemerne. Det gjorde den ikke! Sammenlægningen blev i stedet en langtrukken kamp mellem sognets landkommuner.

Arbeidet var derfor dårligt kommet i gang, da Indenrigsministeriet bad sogneudvalget kommenterer anmodningen fra kommunerådene og borgerne i Dynt, Gammelgab og Skelde. Sogneudvalget udskød en stillingtagen til anmodningen i tre uger, hvorefter man undvigende henviste til, at sogneudvalget ikke ville lægge sig fast på en bestemt deling af sognet, så længe forhandlingerne endnu ikke var afsluttet. I de øvrige landkommuner var holdningen til forslaget kølig og afvisende. Kommunerådene i Skodsbøl og Smøl udtrykte godt opfattelsen hos de øvrige kommuneråd, når de i deres fælles afvisning bl.a. henviste til, at forslaget ville lette skattebyrden i de tre landkommuner, men samtidig forøge skattetrykket kraftigt i de resterende. Gårdmændene i de tre landkommuner ønskede ikke at blive majoriseret af arbeiderrepræsentanterne i sognekommunen eller deltage i finansieringen af arbejderbyen Egernsund, som de lave lønninger ikke alene kunne bære. Anmodningen blev derfor sendt til Indenrigsminsteriet via amtet, som klart afviste forslaget. Den anbefaling blev fulgt af Indenrigsministeriet, som forkastede forslaget den 7. februar 1921.

Derpå blev der, i alt fald der på papiret, stilhed om emnet og først den 27. april 1921 blev der afholdt et møde i Broager med repræsentanter for de ni kommuneråd og sogneudvalget. Da man – ikke overraskende – ikke kunne blive enige om en sammenlægning, blev der nedsat et udvalg bestående af Hans Andresen, Rojhus, Chr. Blomgreen fra Egernsund og Chr. Hollensen fra Cathrinesminde, der skulle arbejde med sagen. I midten af maj 1921 barslede udvalget med et forslag, der gik stik imod Indenrigsministeriets klare og utve-

⁵⁾ Rigsarkivet. Indenrigsministeriet 1. Dep. J.nr. 2802².

tydige afvisning af en deling, indebar en deling af sognet i tre kommuner. En sognekommune bestående af Dynt, Gammelgab, Iller og Skelde landkommuner med ca. 1.650 indbyggere. En sognekommune bestående af Broager, Mølmark, Skodsbøl og Smøl med ca. 2.200 indbyggere og endelig den rene teglværkskommune Egernsund som en selvstændig kommune med ca. 1.107 indbyggere. Når Chr. Blomgreen kunne gå med til denne deling, der næsten skar Broager op efter dens socialgeografi, skyldes det formentlig, at de tre nye sognekommuner efter planen skulle være fælles om kirken og socialvæsenet.

Forslaget var i sin form utvetydigt vendt mod arbeiderbefolkningen i Egernsund og Skodsbøl, hvilket førte til en resolution på årets 1. maj møde i Broager by, hvor der bl.a. blev udtalt "den skarpeste protest mod det forsøg, der af politiske og egoistiske hensyn gøres for at dele Broager Sogn". Dermed havde utilfredsheden blandt arbejderne i Broager ikke lagt sig. Cirka fjorten dage senere blev delingen drøftet på et særskilt møde i Broager by med deltagelse af arbejdere fra Egernsund, Skodsbøl, Broager og Iller. Mødet endte med endnu en resolution, som her skal citeres for dens rammende udtryk for stemningen hos arbejderne i store dele af Broager Sogn: "Vi begrunder vor modstand mod delingen med, at disse kommuner Broager, Egernsund, Skodsbøl, Smøl og Iller, vil blive alt for vanskeligt stillede med skatter m.m., da der i disse kun bor arbeidere. Det tilbud, der fra den anden side gøres om, at de er villige til at deltage i en del af kommunens udgifter, kan vi ikke tillægge nogen som helst værdi, da vi tror, at delingen fra den side ønskes af politiske grunde og for at slippe for deltagelsen i størsteparten af disse udgifter". De to resolutioner blev sendt til amtmand C.L. Lundbye, der behændigt ekspederede den følsomme sag videre til Indenrigsministeriet.

I Egernsund stemte samtlige kommunerådsmedlemmer mod forslaget den 23. maj. Tilsvarende gjorde kommunerådene i Broager, Skodsbøl og Smøl. I Iller kommuneråd stemte medlemmerne på nær en imod forslaget "... af politiske grunde", som det hedder i begrundelsen. I Mølmark godkendte fire af de seks medlemmer forslaget mens det vandt tilslutning i Dynt, Gammelgab og Skelde. Endelig stemte syv af sogneudvalgets ti fremmødte medlemmer mod forslaget den 1. juni 1921. Kommunerådene i Dynt, Gammelgab og Skelde fulgte endvidere forslaget op med en fælles anbefaling, hvor de bl.a. henviste til, at Broager Sogn ville blive en for stor kommune. Den forklaring godtog amtsrådet imidlertid ikke, men afviste forslaget på sit møde den 7. juni 1921 og leverede dermed dødsstødet til en social deling af Broager sogn. Kort tid efter blev amtets beslutning godkendt af Indenrigsministeriet.

Indtil dette tidspunkt havde udspillet fra Dynt, Gammelgab og Skelde sat sogneudvalget på et sidespor. Udvalget måtte i stedet nøjes med at tage stilling til forslaget. Med Indenrigsministeriets klare afvisning kom udvalget på banen for at spille den rolle ved forhandlingerne, som det ifølge kommuneloven var tildelt. Foranlediget af afslaget fra Indenrigsministeriet drøftede sogneudvalget

den 27. august 1921 sammenlægningen. Tanken om en deling af Broager Sogn var nu manet effektivt i jorden, og for første gang kom der realitetsforhandlinger i gang om en sammenlægning af de ni landkommuner og betingelserne for en sammenlægning. Fra Egernsund pressede man nu kraftigt på for at få en hurtig sammenlægning i stand. Kommunekassen var tom, og alene i tiden efter Genforeningen havde kommunen tre gange været nødsaget til at optage lån til finansiering af de løbende udgifter. Samtidig måtte Egernsund landkommune skyde ganske betragtelig beløb i hjælpekassen for at afbøde virkningerne af arbejdsløsheden blandt teglværksarbejderne. De øvrige landkommuner minus Broager ville på deres side foretage en sammenlægning med undtagelse af vejog skoleområdet, der fortsat skulle ligge hos de enkelte landkommuner.

På trods af uenigheden lykkedes det på mødet at strikke en overenskomst sammen med ikke mindre end ni punkter, uden det blev nødvendigt at afvente assistance fra amtet, som det skete mange andre steder i Sønderivlland. Ifølge forslaget skulle landkommunerne selv afvikle deres gæld. Landkommunernes øvrige forpligtigelser skulle kapitaliseres og lægges til gælden. Til gengæld skulle landkommunernes aktiver med undtagelse af skolebygningerne takseres og fratrækkes gælden. Skolebygningerne skulle overdrages til den nye sognekommune. Lærernes lønningerne skulle vurderes af en sagkyndig, og endelig anbefalede forslaget, at hver skole fik sin egen skolekommission. På vejområdet skulle landkommunerne fortsat beholde vejene og vedligeholdelsen af disse finansieres ved en ekstraprocent i de berørte landkommuner. Denne ordning skulle fortsætte, så længe afviklingen af gælden krævede en ekstra skatteudskrivning eller indtil Sønderborg amt godkendte vejforholdene i den pågældende landkommune. Endelig forpligtigede parterne sig til at afgøre deres uenighed ved forhandlinger og hvis dette ikke var muligt, ved en voldgift, hvor hver af parterne valgte to mand som voldgiftdommere med amtmanden som opmand.

Selv om overenskomsten var snørklet formuleret, så var den genial i sin konstruktion. Landkommunernes krav på vej- og skolevæsenet kunne af hensyn til den danske kommunale lovgivning ikke tilgodeses. Til gengæld overdrog kommunerådene formelt skolevæsenet til sognekommunen, mens oprettelsen af skolekommissionerne på skolerne sikrede den lokale indflydelse på dette område. Afsnittet om skolelærernes løn tyder på, at dette emne har indgået som en væsentlig punkt i forhandlingerne, men ved at overlade afgørelsen til sagkyndige var dette ømtålelige emne trukket ud af forhandlingerne. Kommunerådenes ønske om at beholde vejene blev imødekommet ved, at landkommunerne i en overgangsperiode beholdt vedligeholdspligten indtil deres gæld var betalt, som en slags afbetaling af gæld. Kravet på kommunevejene blev dermed knyttet til gældsafviklingen, og med en ekstra skatteprocent var der næppe ret mange kommuneråd, der ønskede at beholde kommunevejene og dermed vedligeholdelsespligten længere end strengt nødvendigt.

⁷⁾ La Aab. 8.1. Egernsund landkommune. Forhandlingsprotokoller 1893-1922.

Sogneudvalget havde derfor et stærkt udspil, da forslaget blev fremlagt for kommunerådene på et møde den 9. september 1921. Ikke desto mindre undergik forslaget et par ændringer vedrørende skolevæsenet for yderligere at imødekomme kommunerådenes ønsker. Således skulle der nedsættes et udvalg, som skulle fremkomme med forslag om skolernes overgang til sognekommunen. Udvalget skulle bestå af en repræsentant for hver skole, idet Broager skole fik to repræsentanter i udvalget. Endvidere blev skolelærernes forhold endeligt ordnet, idet lønningerne efter forslaget skulle betales af sognekommunen, uanset om skolen var købstads- eller landsbyordnede. På sogneudvalgets møde den 1. oktober blev udkastet vedtaget og derpå sendt til godkendelse i amtsrådet. Her blev forslaget vidersendt til Indenrigsministeriet med en godkendelse fra amtsrådets udvalg for kommunale anliggender dog med en anmodning om, at sammenlægningen først trådte i kraft fra 1. april 1922 og med en mindre teknisk ændring af overenskomsten. Den 17. oktober samme år blev overenskomsten med disse ændringer endegyldigt godkendt af Indenrigsministeriet.

Kommunerådene i Dynt, Gammelgab og Skelde havde dog ikke helt opgivet håbet om en kommune bestående af de tre landkommuner og sagen fik derfor et lille politisk efterspil. Da kommunerådene efter et amtsrådsmøde den 19. november 1921 erfarede, at Indenrigsministeriet havde godkendt sammenlægningen af de ni landkommuner, indsendte de en protest til Indenrigsministeriet. Argumenterne var de velkendte. Broager sognekommune var for stort til at blive en kommune og lokalbefolkningen mistede indflydelse. Endelig hævdede underskriverne, at den nyligt afdøde indenrigsminister, Sigurd Berg, havde udtalt, at Broager sogn var for stort, og der burde finde en deling sted af sognet. I sin indstilling til Indenrigsministeriet afviste amtmand C.L. Lundbye køligt og lakonisk protesten med ordene: "I andragende påberåbes en udtalelse af afdøde minister Berg om, at ministeren fandt sognet for stort til at udgøre en kommune, og at det var heldigst at få en deling. I en af ministeren underskrevet skrivelse af 5. juli 1921 afslår ministeriet et andragende om deling". Sigurd Berg døde først den 11. juli af et hjertestop.

Med dette i mere end en forstand definitive punktum skulle man tro, at sammenlægningssagen var endegyldigt slut med sammenlægningen den 1. april 1922, men det var langt fra tilfældet. Den red sognerådet og ikke mindre amtmanden som en mare i mere end tyve år. Årsagen til problemerne var sammenlægningsoverenskomstens bestemmelser, der knyttede afviklingen af landkommunernes gæld sammen med vedligeholdelsen af vejene. Det ramte Broager landkommune, som havde anvendt meget store beløb på brolægning af gaderne i Broager by særligt hårdt. I 1924 blev administrationen af kommunevejene imidlertid overdraget til sognekommunen, efter amtsrådet i december 1923 havde pålagt sognerådet at istandsætte landkommunernes veje på sognekommunens bekostning. Efter dette tidspunkt manglede der kun afviklingen af landkommunernes gæld, men den var i sig selv problematisk nok.

I efteråret 1929 var utilfredsheden i Broager by over de ekstra skattepålæg på ca. 1% til afvikling af gælden i den tidligere Broager landkommuner vokset så stor, at Broager Borgerforening i slutningen af oktober bad sognerådet overføre den resterende del af gælden til sognekommunen. Og som det fremgår af tabel 1, var gældsproblemerne hovedsagelig et problem for skatteyderne i den tidligere Broager landkommune. Da sagen blev drøftet på et sognerådsmøde den 14. november 1929 blev forslaget med ni stemmer imod to imidlertid massivt nedstemt.

Tabel 1. Det økonomiske mellemværende mellem Broager sognekommune og landkommunerne i Broager sogn 1922-19298

Landkommuner	sognets til	godehavende	landkommunernes tilgodehavende		
	1922/23	1928/29	1922/23	1928/29	
Broager	80.907	84.861	0	0	
Skodsbøl	5.369	9.450	0	64	
Skelde	4.271	0	0	3.395	
Smøl	2.477	2.934	0	0	
Dynt	773	78	0	0	
Mølmark	3.820	4.416	0	0	
Iller	16.090	8.797	0	0	
Gammelgab	0	0	889	625	
Egernsund	0	0	14.548	3.500	
Skoleforbundet	56.853	0	0	0	
I alt	170.560	110.536	15.437	7.584	

De politiske og økonomiske realiteter fik Broager Borgerforening til i marts 1930 at bede Sønderborg amtsråd om hjælp i sagen, men her blev den kategorisk afvist af amtsrådet med henvisning til overenskomstens bestemmelser. Herefter fik sagen lov at ligge indtil kommuneregnskabet for 1929/30 blev fremlagt på sognerådsmødet den 11. september 1930, hvor det bl.a. fremgik at landkommunerne, særligt Broager, stadig havde en gæld til Broager sognekommune på 106.439 kr.! Det faktum satte på ny ild til bålet og de to repræsentanter for Broager landkommune forlangte gælden overført til sognekommunen under henvisning til, at dels havde brolægningen i Broager by givet sognekommunen store besparelser på vedligeholdelsen af gaderne, dels var administrationen af vejene overført til sognekommunen. Kravet blev kontant afvist af sognerådet som fedt på teflon. Borgerne i Broager by måtte selv afvikle den gæld, som de i sin tid selv havde stiftet lød svaret fra de øvrige sognerådsmedlemmer. Da Broager sognekommune i 1926 havde modtaget en

refusion på 3.000 kr. fra statsbanerne, som Broager landkommune rettelig burde havde haft, tilbød sognerådet som en gestus at nedskrive gælden med dette beløb. Dermed blev det. Den 17. november 1930 gav amtsrådet tilladelse til, at Broager sogneråd nedskrev Broager landkommunes gæld med 3.000 kr., men med den ikke uvæsentlige tilføjelse, at sognerådet skulle drage omsorg for, at landkommunernes gæld blev afviklet inden for et "rimeligt tidsrum". Amtsrådet havde tydeligvis forståelse for, at det ellers ville tage årtier at afvikle gælden°.

Det var Borgerforeningen i Broager også klar over, og da foreningen ikke havde i sinde frivilligt at lade ordningen fortsætte, hyrede foreningen i foråret 1931 en advokat i Sønderborg til at arbejde med sagen. Da henvendelsen fra advokaten til sognerådet heller ikke gav nogen effekt, indsendte han i juni samme år en klage til amtmanden over, at sognerådet på den ene side havde overtaget administrationen af kommunevejene og på den anden side fastholdt, at Broager landkommune selv skulle afvikle sin gæld. Dette skete til trods for, at kommunevejene ifølge overenskomsten først skulle overdrages til sogne-kommunen, når gælden var betalt. På det grundlag forlangte Borgerforenin-

gen sagen afgjort ved en voldgift, som overenskomsten foreskrev i tilfældet af uenighed. Skrivelsen blev startskuddet til en årelang, juridisk udredning af de stadig mere spegede forhold omkring sammenlægningsoverenskomsten og Broager landkommunes gæld. I 1936 blev sagen genstand for en retssag, da en borger i Broager by på Borgerforeningens foranledning stævnede sognerådet for den ekstra skatteopkrævning i Broager by. Sagen end-

Direktør A. Bøse. Han nægtede at betale ekstraskatten Foto: Akivfoto

9) La Aab. Sønderborg amtsråd. Trykt forhandlingsprotokol 17. november 1920 punkt 150.

te i Højesteret, som stadfæstede sognerådets ret til at opkræve denne ekstraskat. I januar 1942 var sagen kørt så langt ud, at Borgerforeningen gjorde krav på værdien af brostenene i Broager Storegade i forbindelse med en regulering af gaden, da den blev overdraget til amtet. Først da Indenrigsministeriet i august 1942 stadfæstede sognerådets afslag på Borgerforeningens krav, fik den årelange strid en foreløbig afslutning¹⁰. Skatteyderne i den tidligere Broager landkommune var dermed endegyldigt henvist til at betale ekstraskatten, indtil gælden var afviklet.

Sammenlægningen af de ni landkommuner i Broager sogn var ekstraordinær langtrukken i forhold til forholdene i resten af Sønderjylland, men den meget firkantede måde at tackle princippet om at svare hver sit, må have sat sit præg på sognerådsarbejdet og ikke befordret en sammensmeltning af de ni landkommuner i de mere end 20 år som sagen stod på". Sagen afspejler imidlertid også nogle interne modsætninger og forskelle i den store sognekommune, som er værd at huske i det følgende.

De brølende tyvere.

Den økonomiske situation var op gennem 1920'erne præget af store svingninger, som blev forværret af den betydelige uvilje, der var fra det dominerende politiske parti i disse år, Venstre, mod at gribe ind i den økonomiske udvikling. Mere end nogen anden landsdel mærkede Sønderjylland konsekvenserne af denne politik, hvor landsdelens hovederhverv var stærkt svækket af krigen og markens konstante fald. Det gjorde heller ikke situationen bedre, at Danmark fra efteråret 1920 blev ramt af et meget voldsomt koniunkturomslag med faldende priser og stigende arbejdsløshed, der blev indledningen til et årti præget af en række mindre kriser og et lille opsving i 1923-2412. Værst gik det imidlertid, da kronekursen steg i løbet af 1925 og nåede pari i 1926, hvilket tvang landbruget til at sænke sine priser for at beholde konkurrenceevnen på eksportmarkederne¹³. I Sønderjylland, hvor landbruget i forvejen var svækket af først krigen og derpå valutaproblemerne omkring Genforeningen, kom de økonomiske konsekvenserne prompte. Mens der i 1925 var 91 tvangsauktioner i Sønderjylland, nået antallet i 1927 op på 340 tvangsauktioner, hvilket gav grobund for voldsomme protester inden for landbruget bl.a. med oprettelsen af "Bondens Selvstyre" med den farverige agitator Cornelius Petersen fra "Vester Anflod" i spidsen, en protestbevægelse, der fik nationale over- og undertoner, da det tyske mindretal spillede kraftigt på den økonomiske situation. I løbet af 1928 lettede situationen for det

¹⁰⁾ La Aab. Sønderborg amtsråd, j.nr. A-9-5-40. Aabenraa-Sønderborg amt, j.nr. X/81-42.

¹¹⁾ Rent faktisk kan sagen have fortsat efter 1942, men på grund af amtets journalsystem og ikke mindst administrationen af dette, har det ikke været muligt at forfølge sagen videre.

¹²⁾ Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen (1980), s. 129 og 137.

¹³⁾ Hans S. Hansen (1994), s. 221.

sønderjyske landbrug, som med gode høstresultater og stigende priser oplevede et fald i antallet af tvangsauktioner frem til 1930, året inden den store internationale krise i 1931 skyllede ind over Danmark med faldende landbrugspriser og en eksplosion i arbejdsløsheden¹⁴.

Med landbruget som det helt dominerende erhverv i Sønderjylland bredte krisen sig hurtigt til de øvrige erhverv, så arbejdsløsheden eksploderede i sidste halvdel af 1920'erne. Fra en arbeidsløshed på 24,5% i Sønderjylland, Ribe og Vejle amter i november 1924 voksede arbejdsløsheden til 31,2% i marts 1925 og til 37.0% i marts 1927, hvorefter den stabiliserede sig på 30-35% afhængig af sæsonudsvingene¹⁵. De tal er i sig selv ganske dramatiske, men reelt var arbejdsløsheden i Sønderjylland væsentlig større end tallene antyder. Mens arbejdsløsheden i Ribe og Vejle i januar og februar 1928 lå på henholdsvis 35% og 29%, var arbejdsløsheden i Sønderjylland 53% og 45%! For Broager kommunes vedkommende kan det ikke udelukkes, at arbejdsløsheden var højere. I november 1928 havde kommunen således 159 arbeidsløse. hvoraf de 87 var teglværksarbejdere. Da regeringen undersøgte erhvervsforholdene i slutningen af tyverne, konstaterede Det sønderjyske Erhvervsudvalg, at arbejdsløsheden var betydelig højere i en række sognekommuner herunder Broager¹⁶. Der er en tendens til at fokusere på krisen i 1930'erne, men brølende var 1920'erne kun på danserestaurationerne i København. For store befolkningsgrupper ikke mindst i Sønderjylland var 1920'erne en kamp for det daglige brød.

Broager i 1920'erne.

Ved sammenlægningen af de ni landkommuner den 1. april 1922 var Broager sognekommune blevet den tredjestørste sognekommune i udstrækning, kun overgået af Gram og Vedsted sognekommuner i Haderslev amt, men med 4.699 indbyggere den ubetinget folkerigeste sognekommune i Sønderjylland. Geografisk fremstod den 4.314 km² store halvø omkranset af Vemmingbund, Flensborg Fjord og Nybøl Nor, som en samlet enhed med nabokommunerne Nybøl og Dybbøl mod nord. Fra naturens hånd var kommunen godt begunstiget med et frodigt og bakket morænelandskab til glæde for landbruget og de store forekomster af stenfrit ler ved Egernsund og Iller, der gav råstoffer til den omfattende teglværksindustri, hvis spæde start kan spores tilbage til 1452¹⁷.

Sognekommunens største by, den lokale metropol og byen, der lagde navn til kommunens navn var også i tyverne Broager med 1.119 indbyggere ved tællingen i 1925. Broager var en alsidig handelsby, der med anlæggelsen af

¹⁴⁾ Hans S. Hansen (1994), s. 241. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen (1980), s. 271ff.

¹⁵⁾ Beretning fra det sønderjyske erhvervsudvalg, s. 173ff

¹⁶⁾ Beretning fra det sønderjyske erhvervsudvalg, s. 35-36.

¹⁷⁾ Helle Askgaard (1970), s. 104.

statsbanen i 1910 fra Vester Sottrup til Skelde var blevet en større stationsby med jernbaneforbindelse til Tingley, Gråsten og Sønderborg¹⁸. Selv om vejen også var lang med toget, der sindigt men sikkert tog turen over Stenderup, Nybøl, Skodsbøl, Broager og Dynt, så skadede det næppe handlen i Broager, som antydet af Trap. Da Trap med sin leksikalske kortfattethed i 1924 beskrev byen, var der ikke mindre end 25 købmandsforretninger, 45 håndværkere, men også den hæderkronede Broager Spare- og Lånekasse, oprettet i 1845, en filial af Folkebanken for Als og Sundeved og en filial af Københavns Handelsbanks Sønderborg afdeling. For tørstige sjæle eller andre, der skulle afslutte en handel med lidkøb, var der to gæstgiverier med mindre landbrug, tre gæstgivere med tilknyttet købmandshandel og en gæstgiver med slagterforretning. Specialiseringen på området var stor, og det hører med til historien, at de afholdende havde mulighed for at besøge byens to afholdsbeværtninger¹⁹. Og specialiseringen inden for handlen var stor i Broager. Selv en boghandler, en apoteker og hele to urmagere kunne byen mønstre²⁰. Endelig havde byen to læger, en dyrlæge, en tandteknikker, telegraf- og telefonstation samt et postkontor. Handelslivet var righoldigt, så man gik sjældent forgæves i tyvernes Broager.

Var Broager handelsbyen, så var Egernsund industri- og arbejderbyen med 973 indbyggere i 1921. Her lå størsteparten af den sønderjyske industri og Danmarks største teglværkskoncentration fra teglværksindustriens gennembrud efter Københavns brand i 1728 og frem til første halvdel af det tyvende århundrede. Krigen med en byggeindustri, der af gode grunde var gået helt i stå, manglen på kul og arbejdsføre mænd, der var sendt til fronterne, havde været hård ved teglværksindustrien omkring Nybøl Nor, men ret beset havde udviklingen op til krigen allerede varslet nye og hårdere tider for teglværksindustrien omkring noret. Efter gode afsætningsforhold omkring århundredskiftet måtte teglværkerne fra 1908 indskrænke teglproduktionen med 50%, men selv da havde teglværkerne problemer med afsætningen. Konsekvenserne udeblev ikke. På Broagerland forsvandt fra 1907 til 1913 således syv teglværker (Teglværket Heide, Jessen Teglværk, Teglværket Hansen, Jomfru Petersens Teglværk, Prinzenhof Teglværk, Bøsbeck og Store Tornskov)21. 1 den forstand var det kun en fortsættelse af denne udvikling, da yderlig tre teglværker forsvandt under og lige efter krigen (N.A. Matzen's Teglværk, Gl. Schlaikier Teglværk og Jacob Tychsens teglværk). Tiden efter Genforeningen mildnede bestemt heller ikke forholdene for teglværksindustrien, der ikke alene mistede det store tyske marked, men også fik stigende konkurrence fra lokale teglværker og fra slutningen af 1920'erne også fra produktionen af

¹⁸⁾ N.H. Jacobsen (1976), s. 35-36. Banen fik ikke nogen lang levetid efter Genforeningen. Broagerbanens økonomi var fra starten dårlig og blev med den stigende konkurrence fra landevejstrafikken ikke bedre. I 1932 måtte banen som en af de første baner i Sønderjylland lukke.

¹⁹⁾ Trap (1929), s. 588.

²⁰⁾ Kraks sommertillæg 1920.

²¹⁾ Hans Heinrich Hüttmann (1984), s. 48-49.

cementmursten. Fra 1922 til 1927 faldt produktionen af flammede sten fra 28,2 millioner til 12,5 millioner²². 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne blev derfor præget af nye teglværksnedlæggelser på Broagerland (Egeskov Teglværk, Rendbjerg Teglværk, Bjerg Teglværk, Brille Teglværk, Hølle Teglværk, Jan Mayn og Lille Tornskov).

Rendbjerg teglværk.

Foto: Arkivfoto

Det var derfor en teglværksindustri i krise, der skulle starte under dansk flag i 1920, så da den særlige fjerdeudgave af Trap for Sønderborg amt udkom i 1929, få år før verdenskrisen på ny ramte byggeindustrien, var der kun syv teglværker tilbage i Egernsund. Endvidere var der ved Mølmark et teglværk og i Iller henholdsvis Knutzens Teglværk og Hans Petersens Teglgård. Endelig bidrog de fire teglværker ved Skodsbøl (Skodsbøl Teglværk, R. Tychsens Teglværk, Tycho Tychsens Teglværk og H.A. Petersens Teglværk) til kommunens økonomi og beskæftigelse i tyverne²³.

Egernsund havde dog andet og mere at byde på end teglværkerne. Parallel med udviklingen inden for teglværksindustrien havde Egernsund en omfattende sejlskibsflåde, der for en stor dels vedkommende levede af transporten med teglsten, hvad der også er en væsentlig del af forklaringen på byens vækst. Under første verdenskrig blev konkurrencen fra udenlandske småskibe skærpet på grund af ledig tonnage, som dog blev noget afhjulpet af, at den tyske regering forbeholdt skibsfarten mellem tyske havne for tyske skibe.

²²⁾ Inge Adriansen (1994), s. 42.

²³⁾ Trap (1984), s. 48-49.

Skibsfarten blev dog indskrænket og sejladsen omkring Danmark yderst farlig på grund af miner og fjendtlige krigsskibe²⁴. Ved Genforeningen blev 87 skibe i Sønderjylland overført til det danske skibsregister, hvoraf de 44 var hjemmehørende i Egernsund. Når det gjaldt småskibsfarten, var Egernsund på dette tidspunkt stadig en faktor i den sønderjyske skibsfart. Der var derfor gode grunde til, at regeringen ved Genforeningen foretrak at oprette et selvstændigt toldsted i Egernsund frem for Gråsten, som dækkede Broager, Dybbøl, Nybøl, Sottrup, Ullerup og Adsbøl sogne²⁵. De dårlige tiden inden for teglværksindustrien ramte dog også sejlskibsflåden og efter udvidelsen af Gråsten havn i 1923, flyttede toldstedet den 1. oktober 1928 til Gråsten. Fragtsejladsen var dog ikke Egernsunds eneste levevej. Fiskeriet spillede en forholdsvis stor rolle for byen og ved siden af sejlskibsflåden, var der 13 fiskere hjemmehørende i byen i midten af 1920'erne.

Skibe i Egernsund havn.

Foto: Arkivfoto

I kølvandet på småskibssejladsen og fiskeriet fulgte en række firmaer og institutioner, der levede af skibsfarten og havet. Det gjaldt Egernsund gensidige Skibsforsikring, hvis navn skriver sig til 1894 og Sømandshjemmet, der blev oprettet i 1927. Fiskerøgeriet og fiskehandleren var en naturlig del af en havneby med fiskeri ligesom dampskibsekspeditionen med en anløbsbro for

²⁴⁾ Bent Vedsted Rønne (1994), s. 83.

²⁵⁾ Bent Vedsted Rønne (1994), s. 84.

Flensborg-Graasten Fjorddampskibe, en motorfærge til Alnor og en Motorbådsforbindelse til Gråsten var med til at give kolorit på det hektiske havnemiljø i 1920'erne. Dampskibssejladsen på Flensborg Fjord var ved århundredskiftet en kæmpesucces, men forsøg på at genoplive fjordsejladsen blev hæmmet af den nye grænse og i 1934, gik rederiet fallit²6. Færgen til Alnor var frem til 1927 en håndtrukken kædefærge, men blev dette år afløst af en ny motoriseret færge²7. Egernsund havde dog andre virksomheder. Et bogbinderi var således med til at sikre beskæftigelsen, mens de knap 1.000 indbyggere i midten af 1920'erne kunne handle i elleve købmandsbutikker og i Brugsforeningen, mens bankforretningerne kunne klares i agenturet for Folkebanken for Als og Sundeved. Tørsten kunne befolkningen bl.a. slukke i byens tre gæstgiverier bl.a. Færgegården. Øllet kunne gæstgiverierne købe på byens lokale bryggeri.

Men der var også et liv uden for de to byer, hvor tilværelsen fortsatte op gennem tyverne i den rytme og puls, der havde præget landet siden midten af 1800-tallet selv om teglværkerne med sine punktvise nedslag af et industrisamfund, indgik i en særegen symbiose med landbruget²⁸. Foruden teglværkerne havde Skodsbøl i slutningen af 1920'erne en købmand, en maskinhandel og et gæstgiveri ejet af Chr. Brock, mens beboerne i Iller havde en brugsforening og et gæstgiveri. I Skelde kunne man foruden en korn- og foderstofforretning, et andelsmejeri oprettet i 1886, et maskinbyggeri og et maskinsnedkeri, mønstre en filial af Sønderborg bys Sparekasse, så beboerne undgik en tur til Broager eller Sønderborg, når de skulle klare deres bankforretninger. Så var det også her, hvor udflugtsstedet "Spar Es" lå ved Skeldebro. Til gengæld måtte man i Mølmark nøjes med et maskinbyggeri foruden teglværket. Så var beboerne i Gammelgab og Dynt bedre stillet, idet beboerne begge steder kunne handle hos den lokale købmand. Det kunne de også i Smøl, men her havde man foruden gæstgiveriet også et maskinbyggeri²⁹. Endelig havde Brunsnæs hele to købmænd, Brunsnæs Færgekro og en anløbsbro for Flensborg-Sønderborg Fjorddampsskibe, hvor færger til Holnæs tidligere lagde til.

Et særligt kendetegn, der springer i øjnene, når man ser på erhvervlivet i Broager kommune er de mange gæstgiverier, som selv de mindre landsbyer i Broager kunne mønstre i tyverne. Ikke mindre end 16 gæstgiverier med spiritusbevilling var i 1926 med til at betjene befolkningen med lokaler til møder, fester og forsamlinger eller blot en øl efter fyraften. Til sammenligning havde Ullerup sognekommune ti gæstgiverier med spiritusbevilling, hvilket var det næststørste antal gæstgiverier i en enkelt sognekommune i Sønderborg amtsrådskreds. Men antallet af gæstgiverier skal ses i forhold til befolkningens størrelse. Som det fremgår af tabel to, så måtte 311 beboere i Broager kom-

²⁶⁾ Henrik Møller (1999), s. 82.

²⁷⁾ Fra færge til bro (1968), s. 35.

²⁸⁾ Trap (1924), s. 588.

²⁹⁾ Trap (1924), s. 588.

mune gennemsnitlig deles om et gæstgiveri. Kun Ulkebøl og Oksbøl sognekommuner havde en dårligere dækningsgrad mens Pøl sognekommune ikke havde et eneste gæstgiveri med spiritusbevilling, men her spiller beliggenheden i forhold til Nordborg en afgørende rolle. I den anden ende finder vi Holm og Ullerup sognekommuner, der alene målt ud fra antallet af indbygger pr. gæstgiverier må have haft en lystig befolkning.

Tabel 2. Gæstgiverier i sognekommunerne i Sønderborg amtsrådskreds 1926/2730

kommuner	antal gæstgi- verier	afgift i kr.	gennem- snit afgift i kr.	indb. 1925	antal indb. pr. gæstgiveri
Pøl	0	0	0,00	479	0
Holm	3	145	48,33	604	201
Ullerup	10	625	62,50	2.151	215
Svenstrup	5	285	57,00	1.137	227
Kegnæs	4	190	47,50	929	232
Sottrup	6	590	98,33	1.513	252
Tandslet	5	405	81,00	1.274	255
Hørup	5	490	98,00	1.384	277
Ketting	3	225	75,00	48	283
Lysabild	6	760	126,67	1.713	286
Nybøl	3	300	100,00	59	286
Asserballe	3	360	120,00	867	289
Dybbøl	4	450	112,50	1.182	296
Havnbjerg	3	155	51,67	917	306
Egen	6	580	96,67	1.858	310
Notmark	4	375	93,75	1.241	310
Broager	16	1.950	121,88	4.980	311
Ulkebøl	8	620	77,50	2.798	350
Oksbøl	3	135	45,00	1.072	357

Noget andet var så, at brændevinsafgiften for gæstgiverne i Broager kommune var den næststørste i Sønderborg amtsrådskreds. Kun gæstgiverne i Lysabild betalte gennemsnitligt en større brændevinsafgift. Hvis ellers brændevinsafgiften afspejler gæstgivernes indtjening, så var gæstgiverierne i Broager gennemsnitligt langt større og bedre forretninger end andre steder i Sønderborg amtsrådskreds. Kun i Lysabild måtte gæstgiverne således betale større

³⁰⁾ Sønderborg amtsråd. Trykt forhandlingsprotokol 1926/27.

brændevinsafgifter. Afgifterne var dog bestemt af sognerådet, så brændevinsafgiften kan derfor ikke alene tages som udtryk for borgernes forbrug af de våde men stærke varer. Udskænkning af brændevin må dog have været en ganske givtig forretning i Broager kommune. Ikke mindre end tre gæstgivere skulle i 1926/27 betale 250 kr. i brændevinsafgift, nemlig Rud. Hejer, Jes Jacobsen og Heinrich Horn alle i Broager mens Peter Wollesen i Broager og Hans Hansen i Egernsund begge måtte af med 200 kr. Til sammenligning var der kun tre andre beværtninger i Sønderborg amt, der måtte af med et tilsvarende eller større beløb, hvoraf den ene var aktieselskabet Mommark Færge, der levede af trafikken mellem Sønderjylland og Fyn. På den baggrund er det ikke uforståeligt, at mange som den tidligere sognerådsformand Peter Jensen, Dynt kro, forsøgte at få en beværterbevilling med ret til at udskænke stærke drikke³¹. At han ikke fik bevillingen viser blot, at de mange gæstgiverier ikke blot var et udtryk for lemfældighed med tildelingen af bevillingerne fra amtsrådets side. Han delte nemlig skæbne med flere andre.

Skodsbøl kro.

Foto: Arkivfoto

Det var dog først og fremmest Broager og Egernsund, der gjorde Broager kommune til en økonomisk og social smeltedigel i en landsdel, der helt overvejende var et landbrugssamfund ved Genforeningen. I sommeren 1920 udsendte Krak et sommertillæg med adresser på firmaer i Sønderjylland. Selv om oversigten ikke er fuldstændig, så er det næppe tilfældigt, at 68 eller 6.8%

³¹⁾ Sønderborg amtsråd. Trykt forhandlingsprotokol 19.11 1927.

af de 1.006 firmaer i de sønderjyske sognekommuner, som optræder i Kraks tillæg lå i Broager kommune. Kun Gråsten (52 firmaer), Løgumkloster (51 firmaer) og Højer (48 firmaer) havde et erhvervsliv, der kom på højde med det pulserende erhvervsliv i Broager³². Erhvervs- og forretningslivet i Broager sognekommune var ikke alene stort men også frodigt og specialiseret, som mere kendetegnede en købstad end en landkommune. Det var næppe tilfældigt. De mange handlende og gæstgiverierne i Broager afspejler den økonomiske vækst og de muligheder som teglværkerne, krisen til trods, gav andre befolkningsgrupper end gårdmændene, som traditionelt havde mulighed for at lægge forbruget uden for hjemmets fire vægge. To urmagere i en sognekommune afspejler en velstand hos borgerne, som ikke var normalt for en landkommune i 1920'erne. Men beboerne var også skatteydere og forbrugere af kommunens ydelser. De satte rammer for, hvor meget sognerådet kunne bruge og hvor meget kommunen skulle bruge. Vi vil derfor i det følgende se lidt nærmere på de gode borgere i Broager.

Befolkningen

Siden teglværksindustriens gennembrud har Broagerland været unik ikke blot i hertugdømmerne, men også i Kongeriget. Egernsund havde i tyverne landets største koncentration af teglværker og kun de færreste sognekommuner kunne fremvise en industri i dette omfang. Først med fremvæksten af Brødrene Gram i Vojens efter Genforeningen og Danfoss i Nordborg efter 1933, voksede en industri af betydning frem i Sønderjylland uden for de fire gamle købstadskommuner. Dette forhold kunne naturligvis ikke undgå at få afgørende betydning for befolkningen i Broager. Teglværksindustrien gav direkte beskæftigelse og indkomst for en stor del af befolkningen, som arbejdede på teglværkerne og for andre, der enten var underleverandører til teglværkerne eller levede af teglværksarbejdernes forbrug. Men teglværkerne var også konkurrenter til gårdmændene om arbejdskraften. I modsætning til de fleste andre sognekommuner var gårdene i Broager ikke de eneste arbejdspladser, som gav brød på bordet til befolkningen.

Hvordan, hvor og ikke mindst hvor meget tjente de gode borgere, skatteydere og brugere af kommunale ydelser i Broager? Det vil vi se på i det følgende. Nu har skattevæsenet alle dage været effektivt også i Broager, hvor vi har bevaret de såkaldte mantalslister med oplysninger om skatteyderne, deres bopæl, erhverv, indkomst og formue. Det danner grundlag for det følgende, hvor jeg af hensyn til overblikket har opdelt borgerne i ni såkaldte socialgrupper og en gruppe med de personer, hvor der undtagelsesvis ikke er oplysninger om erhverv³³.

³²⁾ Kim Furdal (1999), s. 437.

³³⁾ Johnnes Møllegaard (1984).

- 1. Selvstændige i landbrug, fiskeri m.v.
- 2. Arbejdere i landbrug, fiskeri m.v.
- 3. Selvstændige i fremstillingsvirksomhed, handel m.v.
- 4. Selvstændige i liberale erhverv m.v.
- 5. Funktionærer og tjenestemænd, overordnede.
- 6. Funktionærer og tjenestemænd, underordnede.
- 7. Faglærte arbejdere.
- 8. Ufaglærte arbejdere ekskl. landbrug.
- 9. Personer uden for erhvery
- 10. Ukendt.

Gør man dette, så ser sammensætningen af skatteyderne ud, som angivet i tabel tre. Af hensyn til forståelsen, så er antallet af skatteydere angivet i første kolonne og deres andel af det samlede antal skatteydere i Broager kommune angivet i den anden kolonne. Herefter er angivet henholdsvis den pågældende socialgruppes samlede indtægter og formue samt deres andel af kommunens samlede indtægts- og formuefastsættelse. Læser man fra venstre mod højre, så var der i gruppe et, (dvs. gårdmænd, husmænd, fiskere m.m.) 230 skatteydere, som tilsammen tjente 610.350 kr. og som havde en samlet formue på 4.085.736 kr. I relative tal betød dette, at gårdmænd, husmænd, selvstændige fiskere og andre ligesindede, der udgjorde 10,8% af skatteyderne i Broager sognekommune, tjente 20,8% af de samlede indtægter og lå inde med 46,2% af de samlede formuer i kommunen. Når godt 10% af skatteyderne sad på næsten halvdelen af de samlede værdier i Broager kommune, så skyldes det naturligvis, at gårdmændene og ikke mindst de største gårdmænd havde meget store værdier bundet i jord og bygninger, som vejede tungt i denne sammenhæng.

Ser man på gruppen otte, de ufaglærte arbejdere, så tegner der sig et helt andet billede. Denne gruppe på 611 skatteydere, der talte alt fra tjenestepiger på gårdene, teglværksarbejdere, syersker og telefonister, udgjorde 28,8% af skatteyderne, og var dermed den største gruppe af skatteydere i kommunen. Men økonomisk tjente de kun 18.0% af de samlede indtægter i Broager kommune mens de ejede 4,6% af de samlede formuer. I den sammenhæng skal også nævnes gruppe to bestående af 185 mandlige landarbejdere, tjenestekarle, fodermestre, søfolk og andre inden for landbrug og fiskeri, som tilsammen havde en formue på 22.800 kr.. Med en gennemsnitlig formue på 123 kr. pr. person var disse mennesker de mindst formuende i Broager. Til sammenligning havde deres arbejdsgivere i gruppe et gennemsnitligt en formue på 17.764 kr.

Forklaringen er naturligvis landarbejdernes og teglværksarbejdernes meget lave lønningerne i forhold til ikke mindst gårdmændene, men også andre befolkningsgrupper, som skolelærer, postbude og politibetjente. Forskellene var endog meget voldsomme. Ifølge tabel tre tjente en arbejdsmand gennemsnitligt 864 kr. og en landarbejder 1.013 kr., mens indtægterne hos gruppen af

gårdmænd og fiskere lå på 2.653 kr. Det er i sig selv ganske betragtelig forskelle, men som så ofte var virkeligheden langt mere nuanceret hos såvel gårdmændene som landarbejderne og andre ufaglærte i Broager. Som det fremgår, skulle man umiddelbart tro, at landarbejderne tjente mere end teglværksarbejderne, men går man tallene efter, så forholdt det sig omvendt. Forklaringen skal findes i de mange tjenestepiger, syersker, husholdersker og andre kvinder med meget lave indkomster, som trak gennemsnittet ned. Trækker man kvinder ud af gruppe otte, så tjente en arbejdsmand uden for landbruget og det vil helt overvejende sige på teglværkerne 1.542 kr. om året eller 52% mere end en karl eller fodermester på en af gårdene.

Teglværkerne var derfor et godt betalt alternativ til arbejdet som karl eller fodermester på en gård og det har sikkert været det normale, at man som ung startede ved landbruget og senere, hvis man da ellers var heldig, fik job på et af teglværkerne. Derfor kan det heller ikke undre, at mange som Jørgen Jonasson, der efter konfirmationen kom ud at tjene hos bønderne senere fik arbejde på Iller Teglværk, da han blev gift eller som han selv udtrykte det: "... sådan var det at komme ind på et teglværk dengang, for det var jo lige så godt, som at vinde i lotteriet, at få en teglværksplads... Ellers var der kun ved landbruget... Og ved landbruget, der var ikke ret mange. Vi kunne jo tjene 2-3 kroner mere på teglgården som ved landbruget, ikke? Og så begyndte jeg oppe på teglværket Grønland". Forskellene var dog ikke alene økonomisk. Der var tydeligvis en social og kulturel forskel mellem landarbejderne og teglværksarbejderne. Landarbejderne havde således deres fagforeningskontor i Skelde mens teglværksarbejderne havde deres i Egernsund, som også holdt hver deres fagforeningsmøder på bl.a. Skodsbøl kro.

Tabel 3. Skatteyderne og deres indkomst- og formueforhold 1924/25 fordelt på socialgrupper³⁴

nr.	antal	andel i %	indkomst i kr.	andel i %	formue	andel i %
1.	230	10,9%	610.350	20,8%	4.085.736	46,2%
2.	185	8,7%	187.559	6,3%	22.800	0,3%
3.	164	7,7%	375.769	12,8%	1.495.589	16,9%
4.	12	0,6%	64.550	2,2%	68.600	0,8%
5.	38	1,8%	118.519	4,0%	248.282	2,8%
6.	142	6,7%	245.900	8,4%	195.416	2,2%
7.	128	6,0%	288.340	9,8%	345.790	3,9%
8.	611	28,8%	528.085	18,0%	410.359	4,6%
9.	538	25,4%	421.421	14,3%	1.816.041	20,6%
10.	72	3,4%	99.137	3,4%	152.540	1,7%
I alt	2120	100,0%	2.939.630	100,0%	8.841.153	100,0%

³⁴⁾ Broager kommune. Mantalslister 1924/25.

Var de mandlige teglværksarbejdere godt lønnede i forhold til karlene på gårdene, så var kvinderne til gengæld meget dårligt lønnede. De 283 kvinder havde gennemsnitligt en indtægt på 762 kr. om året, hvilket var halvdelen af, hvad en arbejdsmand kunne tjene i løbet af året. Og det var bestemt ikke fordi de nødvendigvis arbejdede mindre eller havde mindre og lettere arbejde. På teglværkerne udførte kvinder ofte det arbejde, der ikke var på akkord som f.eks. at ælte og rense, men hvor de stadig var tvunget til at følge mændenes akkordtempo.

Konearbejde på et teglværk.

Foto: Arkivfoto

Flertallet var dog piger, der tjente på gårdene ofte med mere huslige sysler som tjenestepiger, husholdere og husbestyrerinder mens en lille gruppe fik deres udkomme som syersker. Arbejdet var dog under alle omstændigheder hårdt med lange arbejdsdage og "skæve arbejdstider".

Penge er ikke alt i livet, men de sætter nogle grænser, hvis man mangler dem. Det gjaldt også for teglværksarbejderne på Broagerland og ikke mindst hvad angår boligforholdene, som vi takket være det store sønderjyske teglværksprojekt kender en del til. I et interview har teglværksarbejder Jørgen Jonasson beskrevet sit barndomshjem således: "Vi boede cirka 500 meter fra Teglgården, men om sommeren, når teglgården var i gang, så kunne vi ikke bo hjemme, så skulle vi ned på teglgården og bo. Hver familie havde et rum, hvor de skulle opholde dem. Der skulle de koge mad, og der skulle de sove for de skulle være der og hjælpe. De havde ikke tid til at gå hjem, gå de 500 meter frem og tilbage, når de skulle spise". Sommerboligen på de ca. 16 m² var spartansk indrettet uden anden møblement end et bord, nogle stole, et par senge og

et komfur. Her levede og sov syv mennesker fra ca. første maj til sidst i september, når der var arbejde på teglværket. Vand var der intet af, men skulle hentes på Teglgården, hvor husets toilet også befandt sig, en såkaldt grottegrav, der bestod af et hul med et bræt over. I vintersæsonen, når teglværkerne ikke var i drift, måtte Jørgen Jonassons far enten finde arbejde som daglejer hos bønderne eller finde andet forefaldende arbejde.

Nu var de nævnte forhold specielt grelle selv i 1920'erne. Faktisk havde den slesvigske fabriksinspektion allerede i 1898 iværksat en undersøgelse af disse sommerboliger, en undersøgelse som bl.a. medførte, at 28 af sommerboligerne blev kasseret på grund af for ringe adgang til lys og frisk luft, hvilket førte til en forbedring af forholdene. Men selv mere normale forhold for teglværksarbejderfamilierne var yderst spartanske. Det gjaldt ikke mindst lejekasernerne, de såkaldte papkaserne, som havde deres navn efter taget, der var lavet af pap og som blev anvendt som sommerboliger for teglværksarbeiderne. Disse må dog ikke forveksles med arbejderboligerne, der havde en bedre standard om end pladsen og forholdene var spartanske målt med nutidens standard. Det gjaldt f.eks. "Det store Hus" i Rendbjerg med seks lejligheder bestående af køkken, stue og soveværelse, hvor dagliglivet udspillede sig i køkkenet, mens stuen var forbeholdt særlige lejligheder som højtider og familiefester35. Man skal dog helt frem til 1930'erne før det blev almindeligt med rindende vand og elektricitet og først i 1950'erne var de fleste lejligheder på teglværkerne forsvundet. Fordelen med lejekasernerne var dog, at der hørte et lille jordlod til boligen. Haven var nemlig ikke blot til pynt, men et vigtigt supplement til familiens indtægter. Her kunne man dyrke kartofler, grønsager og frugter, der indgik som en vigtig bestanddel i familiens ernæring ligesom mange havde plads til en svinelade på grunden. Derfor finder man også hos mange teglværksarbejdere en rig havetradition og en ganske omfattende viden om havepleje. En udvikling var dog på vej. Allerede fra omkring 1910 begyndte de første teglværksarbejdere at købet eget hus bl.a. på Skovgade i Egernsund og i 1930'erne tog udviklingen fart bl.a. med opførelsen af en række villaer på Havnevej i Egernsund.

Forholdene afspejlede sig også i den daglige kost, der var ligeså spartansk som indretningen eller som Jørgen Jonasson husker det: "... det var nærmest kartofler, og lidt kød kunne det jo give ind i mellem, men det var ikke ret meget. Og så noget fisk". Om aften bestod maden af brød, kartofler og meldyppelse. Nogle familier havde et svin gående, der blev slagtet til jul og på den måde gav frisk kød i tiden derefter. Ellers blev der kogt forskellige former for suppe men hovedretten var kartofler. "Dem blev der spist i massevis af. Det var... hovedretten jo". Jo, kartofler har siden de kom til Europa i begyndelsen af 1700-tallet sikre mange familiers levebrød. Kunne man ikke selv dyrke dem i en lille nyttehave, så kunne man samle kartofler på markerne hos gårdmændene. Det var kvindernes arbejde, der ofte blev betalt med kartofler.

En særlig gruppe skatteydere var gruppe ni bestående af personer uden for erhverv. Umiddelbart skulle man ikke forvente, at denne gruppe af aftægtsfolk, enker, børn og rentier spille nogen større økonomisk rolle, men det var langt fra tilfældet. For det første var der tale om en ganske betydelig andel af kommunens skatteydere. De 538 personer udgjorde ikke mindre end en fjerdedel af skatteyderne. Nok havde disse mennesker gennemsnitligt de mindste indtægter i Broager, men de lå ikke desto mindre inde med ganske betydelige formuer, som udgjorde 20,5% af de samlede formuer i kommunen. Det kan også spores i de gennemsnitlige formuer pr. skatteydere. Mens en arbejdsmand/kvinde i gruppe otte gennemsnitlig havde en formue på 671 kr., havde de ikke erhvervsaktive skatteydere en gennemsnitlig formue på 3.375 kr. Det var mere end selv gruppen af faglærte arbejdere og underordnede funktionærer/tjenestemænd, som gennemsnitligt havde henholdsvis 2.701 kr. og 1.376 kr. liggende på kistebunden.

Forskellene blandt de 538 ikke-erhvervsaktive var endog meget store. Blandt disse finder man en gruppe på 36 rentier, dvs. personer som levede af renteindtægter, med gennemsnitlige indtægter på 1.385 kr. og en formue på 12.921 kr. pr. skatteyder. Selv om indkomsterne nok var på det jævne, så var det kun gruppen af gårdmænd, der lå inde med større formuer end rentierne, hvad der næppe kunne undre, da de levede af rentepenge. Økonomisk var de 67 aftægtsfolk de næstbedst stillede inden for de ikke-erhvervsaktive med gennemsnitlige indtægter på 975 kr. og en formue 7.006 kr. pr. skatteyder. Man hører ofte bemærkninger om de stakkels aftægtsfolk med små indtægter, dårlig mad og et dårligere forhold til børnene eller andre, som havde overtaget gården. Men set i forhold til en fuldt arbejdsdygtig teglværksarbejder med en gennemsnitlig indtægt på godt 1.500 kr., så havde denne gruppe af pensionister det egentlig godt, i alt fald på Broagerland.

Endelig finder vi i den økonomisk bund en gruppe på 196 sønner, døtre og frøkener med gennemsnitlige indtægter på henholdsvis 949 kr., 556 kr. og 449 kr. pr. år. Selv om disse indtægter specielt for de unge pigebørns vedkommende var yderst beskedne, er der næppe grund til den store sociale forargelse. For størstepartens vedkommende har disse indtægter været et supplement til familiens indkomst og for de flestes vedkommende nok snarere været at betragte som "lommepenge" eller til opsparing. I denne forbindelse er det mere interessant, at sognerådet har lignet 100 døtre men kun 50 sønner! Selv om det næppe er hele forklaringen, så er der ingen tvivl om, at vi her har et vidnesbyrd om krigens konsekvenser for Broager kommune.

Et andet tragisk vidnesbyrd er kommunens mange enker. 168 enker eller 31% af de ikke-erhvervsaktive skatteydere mens der kun er noteret en enkelt enkemand. Selv om mange af enkemændene nok gemmer sig under andre betegnelser som "fhv." postbud, pensionist og andet, så ændre det ikke ved, at mange af disse betalte den højeste pris under krigen. Det kan man til gengæld ikke læse af deres pensioner og anden indkomster. Ser vi lige bort fra børns og frøkeners indtægter, så havde ingen anden gruppe som enkerne så små ind-

komster og derved så ringe eksistensbetingelser. Desværre ved vi meget lidt om enkerne ligesom der tilsyneladende ikke findes beretninger fra og om disse, hvilket i sig selv er et godt vidnesbyrd om deres liv. Der er dog ingen tvivl om, at den sparsomme pension meget ofte er blevet suppleret med forskellige former for arbejde som vaskekone, kogekone og forskellige former for småhandel.

I den anden ende af den lønmæssige stige finder vi gårdmænd, husmænd, fiskere og kaptajner men også her var der meget markante økonomiske forskelle. Gårdmændene lå økonomisk lunt for ikke at sige varmt. Med en gennemsnitlig indkomst på 3.376 kr. om året var man ganske anderledes økonomisk sikret end f.eks. de ansatte på gårdene. Omvendt var gårdmændenes gennemsnitlige indtægter ikke større end at mange selvstændig erhvervsdrivende, håndværksmestre og andre havde tilsvarende indtægter. Når gennemsnittet ikke var højere, så skyldes det ikke mindst, at gruppen af gårdmænd var meget forskellige. Det var de store og meget store gårde, der dominerede landbruget i Broager kommune før og efter Genforeningen. De seks gårde med mere end 12 td. hartkorn, som ejede knap 18% af jorden i Broager tjente naturligvis langt mere end de 37 gårdmænd med gårde på mellem en og to td. hartkorn eller de 30% af gårdmændene, som sad på lidt over 8% af landbrugsjorden. Det er formentlig blandt denne lille eksklusive gruppe af store gårdmænd, at man skal finde skatteydere med indtægter på mellem 6.000 kr. og 10.000 kr. om året.

Tabel 4. Jordfordelingen i Broager 1920³⁶

brugsstørrelse	td. thk.	andel af jorden	antal brug	andel af brug
12-td. htk.	106,4	17,9%	6	4.9%
4-12 td. htk.	353,5	59,5%	52	42.3%
2-4 td. Htk.	84,0	14,2%	28	22.8%
1-2 td. Htk.	50,1	8,4%	37	30.0%
l alt	594,0	100,0%	123	100.0%

Væsentlig anderledes så billedet ud for de 19 husmænd og kådnere i Broager, der gennemsnitligt tjente 1.928 kr. i 1924/25. Det var i forhold til de mange teglværksarbejdere og landarbejdere i Broager ganske gode indtægter, men det var også som for gårdmændenes vedkommende en meget uhomogen gruppe, som dækker over meget forskellige livsvilkår. Da man i 1920 foretog en landbrugstælling, hvor Sønderjylland for første gang var medtaget, var der ifølge Danmarks Statistik 71 husmandsbrug i Broager, hvoraf de 39 havde

mellem 3,3 og 10 hektar jord mens de resterende 32 brug havde mellem 0,55 og 3,3 hektar landbrugsjord helt overvejende i Dynt og Skodsbøl med en enkelt husmand i Mølmark. Danmarks Statistik fandt ifølge deres definition på en husmand ud fra jordens størrelse langt flere husmænd i Broager end det var tilfældet for sognerådet, da det lignede skat i 1924/25. Nu var det, dengang som nu, finere at bruge betegnelsen gårdmand eller landmand end husmænd, så mon ikke mange af eierne af de mindre landbrug selv betragtede sig som gårdmænd eller i hvert opgav denne titel til sognerådet? Det er formentlig i blandt de 39 husmænd, at man finder skatteydere med over 2.000 kr. om året og for enkeltes vedkommende årsindkomster på 2.700 kr. Det var særdeles veltjente husmænd, som bidrog til at trække gennemsnittet op for de husmænd, der måtte leve med pengeindkomster på helt ned til 850 kr. om året. Med så store indtægter er det også et åbent spørgsmål om de største husmandsbrug ikke reelt var mindre gårde. Der var i alt fald gårdmænd i Broager kommune, der må have set med slet skjult misundelse på de indtægter, som de største husmænd kunne præstere!

Ser man på de mindste husmænd, så tjente de i kroner og øre langt mindre end de økonomisk bedst stillede teglværksarbejder med gennemsnitslønninger på godt 1.500 kr. og i bl.a. Egernsund og Skodsbøl for fleres vedkommende lønninger på over 2.000 kr. om året. Derfor lå den afgørende forskel på kommunens husmænd og arbejdsmændene inden for teglværksindustrien ikke på indtjeningen. En godt aflønnet teglværksarbeider var formentlig bedre stillet end en husmænd, der ofte sled lige så hårdt på sit jordlod, som arbeideren på teglværket. Den afgørende forskel var den tryghed og sikkerhed, som jorden gav husmanden. For de som mistede arbeidet var der ikke meget at hente på socialkontoret. For husmændene var tyverne også barsk ikke mindst under kronekrisen i 1925/26, men de havde jorden med lidt husdyrhold, som til stadig gav brød på bordet, hvis de ellers kunne klare terminerne. Teglværksarbejderne måtte købe alt for hård valuta i den udstrækning et lille havelod ikke kunne supplere økonomien. Det fortæller samtidig noget om sognerådets situation i Broager sammenlignet med andre landkommuner i Sønderjylland og for den sags skyld i resten af landet. Med en arbeiderbefolkning, der udgiorde lidt over en trediedel af befolkningen, var sognerådet tvunget til at gribe langt mere aktivt ind i krisetider med forskellige former for hjælp til den del af befolkningen, som ikke blot kunne sætte tæring efter næring og i bogstaveligste forstand leve af jorden. Det skal ieg vende tilbage til.

Den sidste befolkningsgruppe i gruppe et er de 80 skatteydere, der som selvstændige erhvervsdrivende på den ene eller anden vis levede af havet omkring Broager. Nu skal det med selvstændig erhvervsdrivende i denne sammenhæng nok tages med en gram salt. Når en skatteyder betegner sig selv som "fisker", så kan det skyldes, at han ejer en fiskerbåd, men også, at han arbejder som fisker hos en anden skipper. På tilsvarende vis kan man som "kaptajn" hente sit levebrød ved et rederi, men man kan som kaptajn

også selv ejede en båd, der f.eks. fragtede teglsten fra Egernsund til København og andre havne. Det er formentlig en del af forklaringen på, at havets folk ikke tjente mere end 1.295 kr. om året, hvilket faktisk er godt 300 kr. mindre end gennemsnitsindkomsten for en teglværksarbejder i kommunen. Ikke desto mindre så var fiskernes indtjening endog meget lave, for enkeltes vedkommende helt ned til både 600 kr., 400 kr. og 300 kr. mens enkelte af søens folk ikke havde indtægter, der kunne beskattes! Noget bedre så billedet ud for skippernes vedkommende uden det på nogen måde var imponerende. En enkelt skipper i Egernsund var dette år sat til 300 kr. mens ni skippere havde indtægter på over 2.000 kr. og en enkelt 3.000 kr. Tallene dækker dog, som det så ofte er tilfældet over en mangeartet virkelighed. For de dårligst stillede fiskere var pengeindtægterne, som sognerådet beskattede, imidlertid så lave, at de næppe har været tilstrækkelige til at opretholde livet. Selv om det ikke kan bevises, så må de indtægter, der kom til sognerådets kendskab kun være den ene side af en økonomi, der som for gårdmændenes og husmændenes vedkommende også involverede forbruget af egne produkter i husholdningen. Det ændre dog ikke ved det forhold, at arbejdet for hovedparten af søens folk i Broager var hårdt og livet nøjsomt, hvis det alene skal vurderes ud fra pengeindkomsten.

Bønder, husmænd, fiskere, arbejdsmænd og personer uden for arbeidsmarkedet udgjorde hovedparten af skattevderne i Broager i tyverne De tjente over halvdelen af indkomsterne og ejede 72% af formuerne i kommunen, men med det meget blomstrende og frodige erhvervsliv i kommunen var der naturlig også andre befolkningsgrupper. En af de talmæssigt og økonomisk betydningsfulde grupper var de 164 selvstændige erhvervsdrivende inden for handel og produktionsvirksomheder (gruppe tre), som udgjorde 7,7% af skatteyderne, men tjente 12.8% af de skattepligtige indkomster og ejede ikke mindre end 16,7% af de skattepligtige formuer. Her finder vi typisk kommunens mange købmænd, bagermestre, gæstgivere, smedemestre, bygmestre og mange andre håndværksmestre. Den gennemsnitlige årsindkomst lå på 2.291 kr., men indkomsterne svingede stærkt fra en købmand i Broager med beskedne 600 kr. om året til en købmand, der prydede mantalslisten med det runde beløb 10.000 kr. Selv om begge eksempler var undtagelser, så var indkomstspredning markant også inden for andre områder. De fleste selvstændige lå dog med årsindkomster på mellem 1.700 kr. og 5.000 kr.

En ikke uvæsentlig gruppe var de 142 skatteydere i gruppe seks, underordnede funktionærer og tjenestemænd. I erhvervstitler drejer det sig om kommunens lærere, postbude, ansatte ved jernbanen, kommiser, toldassistenter, grænsegendarmer m.m. Statistisk set udgjorde de 6,7% af skatteyderne men tjente 8,4% af indkomsterne. Med en gennemsnitlig årsindkomst på 1.731 kr. lå de indtægtsmæssigt lunt, men det var her som for de foregående gruppers vedkommende en meget sammensat gruppe. Der var meget langt fra kommisen og en handelsmand med en årsindkomst på henholdsvis

1.400 kr. og 1.000 kr. og så førstelæren med en årsindtægt på 3.550 kr., en banenæstformand med 3,200 kr. i årsindkomst eller en toldassistent med 2.450 kr. om året og dermed på niveau med mange af kommunens gårdmænd. Det interessante er imidlertid, at mange af de højest lønnede i denne gruppe er at finde blandt de offentlige ansatte, hvilket har givet anledning til megen diskussion om bl.a. tjenestemændenes såkaldte "hottentottillæg" for at flytte til Sønderiylland efter Genforeningen. For mange i Sønderiylland og måske ikke mindst for gårdmændene må det også have forekommet påfaldende, at et postbud kunne oppebære en indtægt på 3.350 kr. svarende til en velaflagt gårdmand, men i alt fald for lærernes vedkommende kan det klart afvises, at de gode lønninger skyldes særlige tillæg³⁷. Lærerne fik tarifmæssige betaling, men da indkomsterne i Sønderjylland i hvert fald i begyndelsen af tyverne lå langt under resten af landet, så var disse lønninger uforholdsmæssigt store set i forhold til resten af befolkningen i Sønderjylland. Sognerådet må derfor have set med udelt tilfredshed på disse udsøgte skatteydere, der må have skæppet godt i kommunekassen. Omvendt måtte sognerådet også betale en løn til skolelærerne, der i sognerådsmedlemmernes øjne var urimelig høj. Den sidste gruppe, som kort skal omtales er de 128 faglærte arbejdere med en gennemsnitlig årsindkomst på 2.252 kr. og en spredning mellem 800 kr. til en bagersvend i Broager og 2.600 kr. til en malersvend samme sted. I forhold til andre grupper tjente de over middel. Selv om de udgjorde 6% af skatteyderne, så tjente de 9,8% af de samlede indkomster i kommunen.

For medlemmerne af sognerådet spillede disse forhold på flere måder en afgørende rolle for sognerådets arbejde og prioriteringer. Økonomisk betød det, at Broager kommune havde en meget stor gruppe af lavtlønnede arbejdsmænd, der i krisetider med stor arbejdsløshed var langt mere sårbar end f.eks. gård- og husmændene, der, så længe de kunne betale terminerne, kunne leve - spartansk nuvel - men stadig leve af jorden. Til gengæld kunne sognerådet i Broager, modsat de fleste andre sogneråd i Sønderjylland, nok med en vis tilfredshed notere et blomstrende erhvervsliv og dermed mange selvstændige erhvervsdrivende, faglærte arbejdere og ikke mindst mange offentlige ansatte med ganske betydelige lønindkomster, som må have bidraget ganske godt til kommunekassen. Det gav på samme tid sognekommunen økonomisk styrke og større sårbarhed overfor de økonomiske konjunkturer.

Politisk betød det, at Socialdemokratiet allerede fra begyndelsen af 1920'erne spillede en meget betydelig rolle i sognerådet og Broager sognekommune. Allerede i 1946 blev murer Christian Nicolaisen valgt som den første socialdemokratiske sognerådsformand, en post han bestred frem til 1958. Det var bestemt ikke tilfældigt, at det socialdemokratiske folketingsmedlem I.P. Nielsen i 1920 netop slog sig ned i Dynt. Han vidste godt, hvor en stor del af hans vælgere boede.

Livsvilkårene i Broager.

Hvordan var livsvilkårene så for borgerne i tyvernes Broager, som kommunen skulle betjene med bl.a. undervisning, veje og socialhjælp, når man som følge af alderdom, sygdom, arbejdsløshed eller andre omstændigheder ikke længere kunne klare sig selv? Det var et ret afgørende spørgsmål for sognerådet, når de skulle bruge de offentligt sammensparede midler. Så inden vi ser nærmere på sognerådets arbejde, skal vi først kaste et lille lys over dette omfattende spørgsmål. Vil man have et lille indblik af livsvilkårene for en befolkning, så er det ofte en god idé at se på afslutningen af livet. I døden er vi alle lige, hævdes det. Men den måde og det tidspunkt vi afslutter livet, er ofte som lakmuspapir for den måde, vi levede livet, så lad os kaste et blik på personregisterførens dødsregister i perioden fra 1921 til 1930 med et lille tilbageblik til 1910.

Det spørgsmål, som uvilkårligt melder sig, er krigens betydning for Broager under og efter krigen, al den stund krigshelvedet på fronterne tappede Broager kirkesogn for ca. 200 mænd. Svaret finder man stort set i personregistrene, idet personregisterføren fik indberetning om dødsfald fra regimentscheferne³8. Krigen startede som bekendt den 1. august 1914 og det er en væsentlig forklaring på, at antallet af dødsfald ikke var mærkbar højt dette år. Ikke underligt at de officielle tabstal i starten af krigen blev offentliggjort i landsdelens aviser. Men efterhånden som bevægelseskrigen udviklede sig til en stillingskrig, blev befolkning hurtigt belært om krigens natur. Det følgende år steg antallet af dødsfald i Broager og Egernsund sogne med 60% fra 60 til 96. Så mange dødsfald oplevede Broagerland heldigvis først igen i 1918, hvor antallet af dødsfald i de to sogne nåede op på 97.

Krigen fik dog på anden måde særdeles mærkbare følger for befolkningen for mens antallet af fødte i Broager og Egernsund før krigen lå mellem 153 og 172 nye borgere hvert år, så faldt antallet af nyfødte først til 94 i 1915 og derpå til 73 i 1916 med et lavpunkt i 1917, hvor der kun kom 54 nye borgere til verden på Broagerland. Det betød samtidig, at Broagers kirkesogn fra at have haft et stort fødselsoverskud før krigen pludselig havde et samlet fødselsunderskud på 82 personer i de fire krigsår. Situationen vendte dog meget hurtigt med våbenstilstanden den 11. november 1918. Allerede i 1919 var antallet af nye borgere vokset til 106 og det følgende år til 135, så da antallet af dødsfald samtidig faldt markant, var fødselsunderskuddet fra krigsårene allerede indhentet i tiden omkring Genforeningen!

³⁸⁾ Hans H. Worsøe (1999), s. 74. Man skal være opmærksom på, at indberetningerne kan være flere år forsinket, men her er oplysningerne om faldne under krigen, der er indkommet frem til 1930 indføjet i tabellen. Endvidere skal man være opmærksom på, at savnede ikke er indført i dødsregistrene.

Befolkningstallet i Broager blev altså ikke mærkbart berørt af krigen, men den fik til gengæld konsekvenser for befolkningsudviklingen i 1920'erne. Med en enkelt undtagelse i 1924 kom antallet af dødsfald i Broager sognekommune frem til 1931 ikke op på niveauet før krigen. Det samme gjaldt fødselstallet. Jordemoderen i Broager havde med undtagelse af 1924 langt mindre at bestille end før krigen og i løbet af 1920'erne blev arbejdet yderlig reduceret, i alt fald målt i antallet af fødsler. I 1930 lå fødselstallet derfor 21% under niveauet ti år tidligere og i 1927 lå antallet af fødsler nede på niveauet i 1915. En del af forklaringen må givetvis findes i det store tab af unge mænd under krigen og de mange unge krigsenker.

Tabel 5. Fødte og døde i Broager kirkesogn 1910 - 192039

år	fødte	døde	år	fødte	døde	antal børne- dødsfald	andel af sam- lede fødsler
1910	160	60	1921	127	48	12	9,4%
1911	153	69	1922	135	50	15	11,1%
1912	172	73	1923	127	50	7	5,5%
1913	143	51	1924	143	56	20	14,0%
1914	153	60	1925	115	42	10	8,7%
1915	94	96	1926	126	45	9	7,1%
1916	73	87	1927	96	40	8	8,3%
1917	54	79	1928	104	43	11	10,6%
1918	56	97	1929	103	49	9	8,7%
1919	106	68	1930	100	46	12	12,0%
1920	135	63	I alt	1176		113	

I løbet af tiåret fra 1921 til 1930 døde 469 personer i Broager eller gennemsnitligt 47 personer hvert år. Det første man bemærker, er den store overvægt af kvinder, idet døden i dette tiår indhentede 293 kvinder og 176 mænd. Ikke mindre end 62% af dødsfaldene var kvinder. Nok havde sognet mistet mange unge mænd under krigen, men selv ti år efter havde de ikke nået en alder, hvor døden for alvor tyndede ud i rækkerne. Og det skyldtes ikke en lav gennemsnitlige levealder hos kvinderne i Broager sognekommune. Den gennemsnitlige levealder for voksne kvinder (over 15 år) var knap 71 år, altså stort set som levealderen i dag. Det var helt overvejende modne og ældre damer, der ved livets afslutning forhåbentlig kunne se tilbage på et godt og lykkeligt liv. For mændenes vedkommende var den gennemsnitlige levealder fire år lavere (67 år). Noget tyder altså på, at livet også dengang sled hårdere på mændene end kvinderne. Det skal for-

³⁹⁾ Fødsel- og dødsregister for Broager og Egernsund sogne.

mentlig tages helt bogstaveligt for ser man på den - heldigvis - lille gruppe af erhvervsaktive mænd, der er indføjet i dødsregistrene, så var 43% af disse arbejdsmænd inden for landbruget og teglværksindustrien. Tallet skal tages med forbehold, men det hårde arbejde sled og arbejdsulykker satte formentlig en brat stopper for flere af disse arbejdsføre mænd.

Der var dog andre, der ganske anderledes tidligt fik klippet livssnoren over, for fleres vedkommende før eller lige efter jordemoderen klippede navlestregen over. Børnedødeligheden i Broager var rystende høj i tyverne. Faktisk var 24% af samtlige dødsfald i Broager kommune fra 1921 til 1930 børn under 15 år og det var helt overvejende i de første leveår, at døden gjorde sin høst. Da de fleste tilfælde af børnedødsfald var spædbørn fra nul til to år, kan vi også med forbehold tillade os at sammenholde disse med fødselstallet og det er trist læsning. I løbet af tiåret nåede 10% af de fødte børn ikke at fylde femten, år og af disse nåede kun de færreste at fylde to år. Mens "kun" syv børn døde i 1923, så døde ikke mindre end 20 børn i 1924 og kun et ekstraordinært højt fødselstal dette år holdt andelen af børnedødsfald nede på 14%. Havde barnet først nået sit tredje leveår, så var overlevelseschancerne helt anderledes gode. Der var dog børn, der havde bedre overlevelsesmuligheder end andre. Henholdsvis 49,6% og 31,0% af børnedødsfaldene indtraf således i Egernsund og Broager landkommuner. Nok var de to byer store, men ikke så store. Overlevelsesmulighederne for spædbørn var de to steder ganske anderledes barske end i resten af Broager sognekommune og det var ikke helt tilfældigt. I de fleste tilfælde rummer dødsindførelserne ikke forældrenes erhverv, men hvor det er tilfældet, giver dødsregistrene et godt signalement. Tre gårdmandsfamilier mistede et spædbørn i løbet af de ti år, mens 23 arbeiderfamilier mistede et barn i løbet af denne periode. Blandt forældrene finder man også 15 ugifte piger og en enkelt enke. Her mærker man tydeligvis en tragedie, der rækker ud over det tab, som det er for forældre at miste et barn.

Børnedødeligheden i Broager kommune var uden for diskussion overvejende socialt dikteret. Særligt i årene 1922, 1924, 1928 og 1930 var Broager kommune hårdt ramt af børnedødsfald. I det værste år 1924 var mere end hver tredje dødsfald i Broager sognekommune således et barnedødsfald. Statistik over indførelserne i dødsregistrene skjuler let de menneskelige tragedier bag tallene. Følelser kan man kun have overfor medmennesker. Men tallene afspejler tydeligt et samfund og en befolkning under pres efter krigens lidelser, et landbrug der kun langsomt og med stadig tilbagevendende kriser var ved at komme på fode og ikke mindst en teglværksindustri i dyb krise. Det ramte alle, men i særlig grad de, der levede af teglværkerne og som ikke havde et solidt økonomisk overskud at tære på.

Hvem var det så, der skulle styre Broager sognekommune igennem de vanskelige år? Det ser vi på i det følgende, hvor vi retter blikket på arbejdet i sognerådet.

Hvem kom ind i sognerådet?

Med de store økonomiske og sociale forskelle i Broager sognekommune fulgte tilsvarende markante politiske forskelle, eller som Helene Pawlowski udtrykte det: "Ja, det var der i '20 da vi stemte os hjem til Danmark. Det var skarpe modsætninger. Altså æ ka' godt sige, dengang socialdemokraterne de blev betragtet som kommunister. Det gjorde de - der var skarp afstand mellem de to... hvis de fik at vide at en mand virkeligt var socialdemokrat, så var det ligesom han blev regnet som kommunist og de tog en smule afstand fra ham sådan. Det var lige som han var et trin længere nede end de andre var". Holdningen til især kommunisterne adskilte sig næppe ret meget fra andre steder i landet, men med de mange teglværksfamilier var andelen af socialdemokrater og kommunister langt større end i de fleste andre danske sognekommuner i Danmark. Det afspejler sig også i stemmeafgivningen ved sognerådsvalgene, som det bl.a. var tilfældet ved kommunevalgene i 1924 og 1933, hvor vi har bevaret lister over stemmeafgivningen⁴⁰. I 1924 fik Socialdemokratiet således 697 ud af de 1.722 afgivne stemmer eller 40.5% af stemmerne og ved valget i 1933 fik partiet 639 stemmer af de 1.465 afgivne stemmer, hvilket udgjorde 43.6% af stemmerne. Det var ganske enkelt uhørt i en sognekommune og tilsvarende tal kan næppe opvises i nogen anden sognekommune på dette tidspunkt.

Tabel 6. Stemmeafgivnigen ved sognerådsvalget 1924

	liste A	liste B	liste C	ugyldige stemmer	i alt
Egernsund	230	144	17	4	395
Skodsbøl	124	103	65	0	292
Smøl	21	36	4	5	66
Broager	161	212	3	6	382
Mølmark	12	30	7	0	49
Iller	66	36	62	2	166
Gammelgab	22	50	11	2	85
Skelde	45	108	34	1	188
Dynt	16	47	35	1	99
I alt	697	766	238	21	1.722

Liste A: Socialdemokratiet.

Liste B: Danskborgerlig Fællesliste.

Liste C: Husmandsliste

⁴⁰⁾ Broager lokalhistoriske Arkiv. Socialdemokratiet i Broager. Forhandlingsprotokol. For 1933 er der ikke angivet stemmetal for Dynt, Gammelgab, Mølmark og Smøl. Da stemmetallet i 1933 tillige er godt 257 lavere end i 1924 kunne noget tyde på, at listen fra 1933 ikke er fuldstændig.

En politisk aktør var også husmandslisten, der med 238 og 167 stemmer i henholdsvis 1924 og 1933 fik henholdsvis 13.8% og 11.4% af de afgivne stemmer. Ikke meget i forhold til de to monolitter Socialdemokratiet og Danskborgerlig Fællesliste, men nok til at blive den berømte tunge på vægtskålen, hvilket er en væsentlig forklaring på, at sognerådsmedlem, snedker, Peter Jensen i 1922 blev sognerådsformand. Endelig finder man i 1933 det lille kommunistiske parti med Chr. Christensen og Nicolai Johansen fra Egernsund og Chr. Paulsen fra Broager i spidsen, som det lykkedes at få 21 stemmer men som ikke bragte dem ind i sognerådet. Socialdemokratiet sad fra starten solidt i Broager sognekommune, hvor ikke mindst vælgerne i Egernsund, Skodsbøl og Broager lagde fundamentet for det markante stemmetal mens den Danskborgerlige Fællesliste sad solidt på flertallet i bl.a. Dynt, Skelde og Mølmark,

Ved valget til sogneudvalget i 1920 er det kun lykkedes at finde en socialdemokrat, nemlig Wilhelm Mohr, idet det ikke har været muligt at finde oplysninger om samtlige af udvalgets medlemmer. Det blev dog teglværksejer Chr. Hollensen, Cathrinesminde, som kom til at bestride den vanskelige post som formand for udvalget, der skulle sammenlægge de ni landkommuner. Som bekendt trak forhandlingerne ud og Broager sognekommune blev først etableret fra 1. april 1922. Ellers ville Chr. Hollensen være tiltrådt som kommunens første sognerådsformand. Ved det første "ordinære" sognerådsvalg den 10. marts 1922 fik Socialdemokratiet fem af de elleve pladser i sognerådet og Danskborgerlig Fællesliste fem pladser mens Husmandslisten fik det sidste mandat. Dermed var der lagt op til et yderst vanskeligt konstitueringsforløb om posten som sognerådsformand med de muligheder det giver for forudselige og ikke mindst uforudselige muligheder. På det konstituerende møde efter valget var der skriftlig afstemning, hvor den relativt ukendte snedker Peter Jensen, Dvnt, fra husmandslisten blev valgt med seks stemmer mens fire stemte for Chr. Hollensen og en enkelt på gårdejer Andreas Thomsen, Skodsbøl, Efterfølgende blev det socialdemokratiske medlem Peter Christensen valgt som næstformand med svv seks stemmer⁴¹.

Ud fra stemmefordelingen tyder det på, at det lykkedes for de socialdemokratiske medlemmer at markere deres styrke og position ved at vælge Peter Jensen som sognerådsformand formentlig til stor irritation for den Danskborgerlige liste, der måtte se magten glide over til Socialdemokratiet. Som det ofte er tilfældet med dens slags overvejelser, bliver de ikke nedfældet med mindre de indgår i en selvbiografi. Det står dog fast, at Peter Jensens tid som formand blev meget kort og stormfuld, for allerede midtvejs den 13. marts 1924, da sognerådet foretog en ny konstituering, blev han afløst af formidleren, skolelærer Chr. F. Andresen, der sad på posten frem til kommunevalget den 12. marts 1925. Det er i sig selv ikke normalt, at man halvvejs inde i valgperioden foretog konstituering på ny, som det skete i Broager kommune, og da slet ikke at man vragede den siddende sognerådsformand. Dette bekræftes også af de usædvanligt

⁴¹⁾ Broager sognekommune. Forhandlingsprotokol den 20.3 1922.

mange mundtlige og skriftlige afstemninger, som sognerådet foretog i denne valgperiode, hvor selv mindre emner til tider måtte afgøres ved skriftlige afstemninger. Den gensidige tillid, der skal til for at snakke sig til rette om tingene, som det ofte var tilfældet i mange andre sogneråd, var ganske enkelt ikke til stede.

Konstitueringen i marts 1924 blev en mindre gyser, idet der først blev afgivet ti blanke stemmer, hvorefter der måtte foretages omvalg. Først i anden omgang blev Chr. F. Andresen valgt med fem stemmer, mens Jørgen Sandbeck og Chr. Hollensen fik hver en stemme. Endvidere blev der afgivet tre blanke stemmer. Valget til næstformand blev ikke mindre spændende, idet der her blev afgivet fem blanke stemmer mens August Hilmer og Hermann Winter fik en stemme hver, og Jørgen Sandbeck fik tre stemmer. Da ingen fik absolut flertal blev der foretaget en ny afstemning, hvor formanden for Broager Sygekasse, Hermann Winter, fik seks stemmer og dermed besatte posten som næstformand. Chr. F. Andresen havde kommunale erfaringer som den sidste Amtsvorsteher i Broager fra 1918 til Genforeningen i 1920⁴². Som type var han en formidler og det havde sognerådet tydeligvis brug for efter tiden med Peter Jensen bag roret.

Tabel 7. Sognerådsvalget den 9. marts 1933

	liste A	liste B	liste C	liste D	i alt
Egernsund	52	95	166	11	324
Skodsbøl	18	94	83	1	196
Smøl	-	-	-	-	-
Broager	47	254	184	7	633
Mølmark	-	-	-	-	-
Iller	17	40	84	0	141
Gammelgab	-	-	-	-	-
Skelde	33	1550	122	2	312
Dynt	-	-	-	-	-
I alt	167	638	639	21	1465

Liste A: Tysk Fællesliste.

Liste B: Danskborgerlig Fællesliste.

Liste C: Socialdemokratiet.

Liste D. Kommunistisk Parti.

Den 12. marts 1925 var der almindeligt kommunevalg, hvor der formentlig på ny var dødt løb mellem de to hovedkombattanter eller en mindre tilbagegang for Socialdemokratiet at dømme ud fra de foreliggende oplysninger⁴³. Ved det kon-

⁴²⁾ Vibeke Fonnesberg (1999), s. 3.

⁴³⁾ Forbeholdet skyldes, at det ikke har været muligt at finde oplysninger om to af medlemmernes politiske tilhørsforhold.

stituerende møde den 23. marts åbnede Christian Blomgreen mødet og foreslog samtidig Chr. Hollensen som ny sognerådsformand, hvorefter H. Winter foreslog August Hilmer på "den socialdemokratiske fraktions vegne". Dermed var der lagt op til en afstemning mellem en borgerlig og en socialdemokratisk kandidat til formandsposten. Ved den første afstemning fik Chr. Hollensen og August Hilmer hver fem stemmer, mens Andreas Thomsen fik en enkelt stemme, hvorefter der blev foretaget omvalg, idet Andreas Thomsen gik ud af afstemningen. Her gik den ene stemmer fra Andreas Thomsen over til Chr. Hollensen, som dermed var valgt til ny sognerådsformand. Man kan ikke hævde, at der var ro i sognerådet under Hollensens ledelse frem til kommunevalget den 8. marts 1929. Arbeidet i sognerådet var præget af usædvanligt mange afstemninger og endda skriftlige afstemninger om selv mindre spørgsmål, men ved midtvejskonstitueringen den 11. marts 1926 blev Chr. Hollensen genvalgt med seks stemmer mens August Hilmer beholdt næstformandsposten med otte stemmer. Det sidste må helt klart betragtes som en tillidserklæring til August Hilmer, som dermed fik stemmer fra de borgerlige medlemmer af sognerådet.

Valget i 1929 blev på flere måder et brud, der tegnede helt nye streger i det politiske landskab i Broager kommune og bragte en lang række nye politiske aktører på den lokalpolitiske stjernehimmel, idet ikke mindre end ni af de elleve sognerådsmedlemmer var nyvalgte. Kun de to socialdemokrater Hermann Winter og tømrer Jørgens Sandbeck fortsatte i sognerådet med deres viden om det politiske spil fra sognerådets første leveår. Med valget af smedemester Chr. Christensen fik sognerådet således en repræsentant for en "lokal mellemstandsliste" i Broager, der formentlig har repræsenteret byens interesse mens gårdejer H. Chr. Schmidt blev indvalgt på en landmandsliste for at varetage landbrugets interesse. Er det et politisk udslag af den store vejsag mellem Broager by og landkommunerne, der red sognerådsarbejdet som en mare i disse år? Svaret blæser i vinden. Med valget af gæstgiver og købmand Heinrich Horn, kendt som den fuldendte krovært, fik det tyske mindretal en ny og kendt personlighed i sognerådet⁴⁴.

Selv om den Danskborgerlige Fællesliste således var blevet splittet i flere lister med hver deres interesseområder, så betød valget i 1929 også et politisk skifte for Socialdemokratiet i Broager kommune, der kun fik fire pladser i sognerådet, og formåede ikke at få posten som næstformand for sognerådet. Valget af sognerådsformand blev den sædvanlige markering mellem den borgerlige og socialdemokratiske fløj i sognerådet. På det konstituerende møde den 22. marts 1929 foreslog teglværksejer A.C. Møller, at sognerådet valgte gårdejer Peter Møller, Smøl, som ny sognerådsformand. Jørgen Sandbeck opstillede Hermann Winter som Socialdemokratiets kandidat mens Jørgen Lorenzen stillede med partifællen kaptajn, Chr. Jessen, som formandskandidat. Umiddelbart var der hermed lagt op til den sædvanlige markering mellem

den borgerlige og socialdemokratiske fløj af sognerådet, men det skulle gå noget anderledes. Ved første afstemning fik Peter Møller og Hermann Winter hver fire stemmer mens Chr. Jessen kun opnåede to stemmer. Da igen opnåede absolut flertal skulle der stemmes på ny, men inden da anbefalede A.C. Møller, at man i stedet stemte på Chr. Jessen som formand. Det kan synes paradoksalt al den stund hans kandidat Peter Møller fik fire stemmer, men muligvis har han haft en begrundet formodning om, at Chr. Jessens to stemmer ikke ville tilfalde Peter Møller og det derfor var taktisk klogt at skifte hest og i stedet anbefale Chr. Jessen. Om det er forklaringen vides ikke, men resultatet udeblev ikke og Chr. Jessen kunne herefter lede resten af mødet som sognerådsformand med syv stemmer mod Hermann Winters fire socialdemokratiske stemmer. Med det resultat var det næsten forudsigeligt, at Peter Møller måtte blive sognerådets nye næstformand. Det blev han også, men kun med seks stemmer og fem blanke stemmer, hvilke synes at bekræfte antagelsen om, at der var mindst en i den borgerlige lejr, som ikke ønskede at stemme på Peter Møller45

Konstitueringen i marts 1929 blev indledningen til 17 år med kaptajn Chr. Jessen som sognerådsformand og dermed også til en langt mere stabil periode for sognerådet i Broager. Det var tydeligvis en person, der var hjemmevant bag roret og som også satte sit umiskendelige præg på arbejdet i sognerådet. Den egentlige sagsbehandling blev i stigende grad overladt til de enkelte fagudvalg og som noget nyt også til et forretningsudvalg, som skulle komme med en indstilling til sognerådet, som det enten godkendte eller forkastede. Dermed forsvandt også mange af de afstemninger, der tidligere havde præget arbejdet i sognerådet. Om dette skyldes, at diskussionerne og afstemningerne blev flyttet til fagudvalgene eller om Chr. Jessen med sit myndige væsen fik lagt låg på uenigheden melder forhandlingsprotokollerne derimod intet om.

Ved valget den 9. marts 1933 opnåede Chr. Jessen sit første genvalg som sognerådsformand, men Socialdemokratiet havde med fem pladser i sognerådet nu genvundet sin styrke og tilbageerobrede den plads som partiet mistede ved valget i 1929. Dette betød, at Hermann Winter atter kunne indtage posten som næstformand efter Peter Møller. Ved valget i 1933 spore man også de voksende nationale modsætninger i grænselandet. Den splittelse af de danske borgerlige stemmer i flere lister, som man oplevede i 1929 var væk og i stedet genopstod den "Danskborgerlige Fællesliste" med fire pladser i sognerådet som fugl Phønix af asken.

Med genvalget af Chr. Jessen som sognerådsformand er vi også kommet uden for emnet i denne artikel. I stedet kan der være grund til at dvæle lidt ved de folk, der skulle forvalte de offentlig sammensparede midler. For hvem var de mænd, der skulle lede Broager kommune i de første meget vanskelige år? En række af ukendt og kendte personligheder i Broager. Mest kendte. Valget til sognerådet var i hvert fald indtil kommunalreformen i 1970 en personlig

⁴⁵⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 22.3 1929.

tillidssag, hvor den enkelte kandidat til sognerådet opbyggede sin respekt og omdømme gennem sit arbejde i sognekommunens mange foreninger og institutioner. Man kom ikke normalt ind i sognerådet som et ubeskrevet blad. Derfor kan man også i dag finde mange af sognerådsmedlemmerne som aktive bestyrelsesmedlemmer i foreningernes forhandlingsprotokoller, hvoraf man kan sammenstykke et portræt. Der er dog også lige så markante undtagelser fra denne regel. Dette gælder ikke mindst medlemmerne af sogneudvalget i 1920, hvor flere tilsyneladende er dumpet ned i sognet for snart at forsvinde igen. Det gælder folk som Niels Jessen og husmand Chr. Bentzen begge fra Broager, men også Valdemar Berggren, der sad i sognerådet fra 1925 til 1929. End ikke kommunens første sognerådsformand Peter Jensen har fået sin politiske biografi beskrevet. Skulle der være læsere af Broagerland, der sidder inde med viden om bl.a. disse personer, så er der her et oplagt emne til næste nummer af Broagerland. Evt. interesserede kan se listen over medlemmer af sognerådet i perioden bagerst i artiklen.

Profilerne i sognerådet er der dog. Det gælder ikke mindst teglværksejer Christian Hollensen, Cathrinesminde teglværk, som havde det meget utaknemmelige hverv som formand for sogneudvalget at forliges de mange modsætninger ved sammenlægningen af de ni landkommuner. Siden blev det til endnu en periode som sognerådsformand fra 1925 til 1929 inden han gik ud af sognerådet efter at være blevet indvalgt i Sønderborg Amtsråd for Venstre, en post han beholdt frem til til sin død i 1943. Chr. Hollensen var født den 3. august 1874 i Emiliedal ved Århus, hvor hans far var teglværkseier. I 1880 flyttede forældrene til Cathrinesminde, hvor Chr. Hollensen livet igennem fik sit virke, fra 1905 som ejer af Cathrinesminde, som han overtog efter mode-

Christian Hollensen

rens død året forinden. Chr. Hollensen var dog ikke blot et politisk menneske. Listen er lang over de mange virksomheder, institutioner og bestyrelser, hvor han gennem årene havde tillidsposter. Som aktiv erhvervsmand i Broager kommune var det naturligt, at han fra 1919 til 1936 var formand for De Forenede Teglværker, at han sad i tilsynsrådet for Broager Spare- og Laanekasse i årene 1909-1913 og fra 1913 til 1943 som sparekassens aktive formand. Der

var dog også andre, der nød glæde af hans indsats. Det gjaldt bl.a. Sønderjyllands Højspændingsværk, A/S, Det sønderjyske Kompagni, Sønderborg-Aabenraa amters Elektricitetsforsyning, Landbygningernes alm. Brandforsikring, amtssogneforeningen og Den sønderjyske Erhvervskommission, som han sad i fra 1928 til 1943. Endelig blev det danske sindelag markeret ved en tillidsmandspost i Landeværnet⁴⁶. Chr. Hollensen døde den 27. april 1943 kun 68 år gammel.

August Hilmer

Mens Chr. Hollensen kom fra nord, hans familie kom dog fra Mølmark, så kom hans politiske modstykke teglmester og socialdemokrat August G. W. D. Hilmer fra Lippe Detmold, hvor han blev født den 4. august 1873. Som så mange andre arbeidsmænd kom August Hilmer til Broager sogn, hvor der var beskæftigelse ved teglværksindustrien. Her blev han dansk gift og blev i 1899 teglmester på Rendbjerg teglværk, hvor han var indtil teglværket blev nedlagt i 1928. Derfor er det heller ikke tilfældigt, at det netop blev ham, som startede den socialdemokratiske vælgerforening for Egernsund i 1919. Tyskland var den socialdemokratiske bevægelses moder og da han samtidig havde en stor interesse for teglværksarbeidernes dårlige

sociale forhold, blev han også den ene af partiets fem medlemmer af sognerådsvalget ved valget den 10. marts 1922, hvor han sad frem til den 11. oktober 1928, da han udtrådte efter at være flyttet fra kommunen i forbindelse med sit nye arbejde⁴⁷. Samtidig med valget til sognerådet blev han medlem af Sønderborg amtsråd for Socialdemokratiet, hvor han sad indtil 1935, knap et år inden sin død den 11. januar 1936. August Hilmer var dog også dybt engageret i de andre grene af den socialdemokratiske bevægelse. Således var han først kontorbestyrer for Dansk Arbejdsmandsforbund fra 1921 til 1928 og siden forbundets aktive formand. Endelig hører det med til billedet af August Hilmers offentlige virke, at han fra 1921 til 1928 var formand for sygekassen.

⁴⁶⁾ Vagn Harsberg (1984), s. 455, Vibeke Fonnesberg: (1999), s. 16.

⁴⁷⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol 1925-1929 den 11.10 1928.

Som Chr. Hollensen og August Hilmer kom Christian F. Andresen til Broager om end sønderivde af fødsel. Han blev født den 31. mai 1856 i Sønderhav og kom efter sin lærereksamen på Tønder Seminariums danske linie i 1878 til Broager skole, hvor han havde sit virke frem til 1912, hvor han gik på pension⁴⁸. Chr. Andresens tid som sognerådsformand blev en kort parentes i kommunens historie Han kom tydeligyis ind for at løse op for nogle samarbeidsproblemer i sognerådet og det var tydeligvis ikke her hans interesse lå. Han var kompromiet og samarbeidets mand, hvilket han bl.a. demonstrerede i overgangstiden som Amtsvorsteher, og som sammen med hans arbeide for sognet utvivlsomt bidrog til den respekt, der omgav

Christian Andresen

ham som bl.a. førte til hans udnævnelse til æresmedlem af Broagerlands Lærerforening og mindesten over ham med ordene "Tak for dit Virke, i Skole som i Kirke", der endnu i dag kan ses i mindelunden indenfor kirkelågen overfor plejehjemmet Vestervang. Hans offentlige virke lå som formand for Sygeplejeforeningen fra 1913 frem til 1928 og som formand for menighedsrådet fra 1911 til sin død den 22. februar 1934. I dag er Chr. Andresen nok mest kendt for legatboligen, Vestergade 28, som ægteparret testamenterede til bolig for ældre, danske borgere.

Med valget af Chr. Jessen i 1929 fik Broager sin første "sognekonge" efter de politisk urolige år i 1920'erne. I modsætning til de foregående havde Christian Jessen sin rod i Broager sogn, hvor han var født den 17. september 1878 i Dynt, men de unge år oplevede han i Skodsbøl, hvor hans far havde et landbrug. Han kom dog ikke til at tjene sit brød ved landbruget, men tog som så mange andre fra Broager ud at sejle, da han var 16 år. Det blev til en lang karriere på søen, som trediveårig som kaptajn først ved rederiet Schmidt i Hamborg. Som sådan besejlede han de syv verdenshave, hvilket gav han navnet kaptajn Jessen, som han blev kaldt livet igennem til sin død den 28. august 1962. Efter første verdenskrig blev han gift og overtog i den forbindelse forældrenes ejendom i Skodsbøl. Mens Chr. Hollensen, August Hilmer og Chr. Fred. Andresen byggede deres politiske arbejde på deres virke i kommu-

nens mange foreninger, var Chr. Jessen ikke foreningslivets mand, hvilket hans mange år på havet heller ikke gav ham mulighed for. Kaptajn Jessen virke som sognerådsformand byggede på den karisma, der stod omkring ham og som gjorde det muligt for ham at manøvrere gennem krisen i slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne, som ramte Broager hårdt og frem til valget i 1946, hvor kommunen i murermester Christian Nicolaisen fik sin første socialdemokratiske sognerådsformand.

Det særlige ved Broager kommune.

Hvad var sognerådets politik i Broager? Hvad var målene for kommunens fremtid og hvordan blev kommunen styret? For mange af især den ældre generation, der kan huske kommunestyret før 1970, vil spørgsmål som disse sikkert skure fælt i ørene. Sognerådet var ikke politisk. Her snakkede man sammen og kom frem til en fornuftig løsning på problemerne. Sognerådsarbejde var sund fornuft. Således lød det ofte fra mange af sognerådsmedlemmerne, når man spurgte dem⁴⁹. Sådan kan det også ofte se ud, når man gennemlæser sognerådenes forhandlingsprotokoller, hvor enstemmigheden ofte var massiv. Men var det nu også tilfældet og hvordan forholdt det sig i Broager? Blev Broager Sognekommune drevet anderledes end i resten af Sønderjylland og hvordan adskilte Broager sig fra resten af landsdelen? For at finde det særlige ved Broager kommune vil vi i det følgende gå lidt anderledes til værks. Vi vil se på sognekommunens regnskaber fra 1922 til 1932 og sammenligne dem med regnskaber fra de øvrige sognekommuner i Sønderjylland. Kommuneregnskaberne er de økonomiske konsekvenser af sognerådets beslutninger og prioriteringer. Ved at se på regnskaberne kan vi altså få et indblik i sognerådets beslutninger og sammenligne dem med resten af Sønderjylland, så vi forstår, hvorfor Broager var en særlig kommune i tyverne.

Socialvæsenet.

Hvad gik så de mange offentligt sammensparede midler til i Broager? Det er spørgsmålet i det følgende, hvor vi vil se på de tre største udgiftsposter på det kommunale regnskab i såvel Broager, som landsdelens øvrige sognekommuner, nemlig socialvæsenet, vejvæsenet og skolevæsenet. Som vi tidligere har set, så havde Broager på grund af sine mange teglværker en stor andel af arbejdsmænd med ikke alene meget små indkomster i forhold til andre befolkningsgrupper i Broager, men som også var plaget af arbejdsløshed i vinterhalvåret, når teglværkerne stod stille. Nu var arbejdsmænd ikke per definition socialklienter, der lå kommunen til last. De fleste klarede sig uden, men når

man, som vi har set ovenfor, i tyverne levede med meget små indkomster, hvor man måtte trække på alle ressourcer og man ikke var sikret arbejde i vinterhalvåret, så måtte mange teglværksarbejder og landarbejdere trække på hjælp, når arbejdet slap op. De havde ikke som husmanden et lille landbrug med en ko eller to, som man også kunne leve af i krisetider. Til dette kom, at teglværksarbejderne i Broager var hårdt ramt af de teglværkslukninger under og efter krigen. Det måtte nødvendigvis sætte sine spor i kommuneregnskaberne, hvis de svageste ikke skulle leve af tiggeri. Noget andet var så, om der var politisk vilje i sognerådet til at træde hjælpende til, når arbejdsløshed, alderdom, sygdom og andre omstændigheder gjorde det umuligt at klare sig ved egen hjælp.

Sammenholder man de samlede socialudgifter i Broager sognekommune med gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland, så var der tydeligvis en langt større social forståelse i Broager eller også var nøden langt større i Broager end i resten af landsdelen vurderet ud fra de tørre tal. Sognerådet i Broager brugte ikke alene langt flere penge pr. indbygger på det sociale området. Det anvendte også en langt større andel af de samlede udgifter til fattighjælp, hjælpekassen, sygekassen og aldersrente og det gjaldt vel at mærke i hele perioden. Og sammenholdt med de mest karrige sognekommuner på det sociale område som f.eks. Hygum sognekommune i Haderslev amt var sognerådet i Broager nærmest ødsel. Sognerådet var bestemt ikke karrige selv om såvel Egernsund Socialdemokratisk Forening som Dansk Arbejdsmandsforbund og de arbejdsløse selv ved flere lejligheder forsøgte at sætte skub i sognerådet for at sætte initiativer i gang for at afhjælpe arbejdsløsheden⁵⁰.

Ser man på perioden, så svingede socialudgifterne i Broager ganske betydeligt mellem de enkelte år fra 33,70 kr. pr. indbygger i regnskabsåret 1923/24 til 16,47 kr. i 1926/27 altså til under det halve på blot tre år. Netop regnskabsåret 1926/27 blev et vendepunkt, hvor udgifterne efter et fald atter begyndte at stige i kølvandet på kronekrisen, så niveauet i 1931/32 var oppe på

udgangspunktet ti år tidligere.

Nu dækker udtrykket socialudgifter dengang som i dag over mange vidt forskellige ting, som afspejler lige så forskellige livsvilkår. Ser man på socialhjælpen i 1920, så bestod den groft sagt af fire forskellige hovedelementer. Den ene hjørnesten var den egentlige fattighjælp, som vi har kendt den gennem århundrede og som havde sin rod i det gamle "uforanderlige" landbosamfund. Det juridiske grundlæg var her fattigloven fra 1891, der gav ret til fattighjælp mod en række indskrænkninger i modtagerens retslige stilling bl.a. tab af valgretten til Rigsdagen og de kommunale forsamlinger⁵¹. Der var fra midten af 1800-tallet imidlertid en voksende erkendelse af det uhensigtsmæssige i, at offentlig hjælp altid fik fattighjælps virkning og man i visse situationer uforskyldt kunne være nødsaget til at modtage offentlig hjælp ved f.eks.

51) Kim Furdal (1999), s. 363.

⁵⁰⁾ Egernsund Socialdemokratisk Forening. Forhandlingsprotokol den 3.10 1924 og Broager sognekommune. Forhandlingsprotokol 1925-1929 den 9.12 1926.

Tabel 8. Socialudgifter pr. indbygger (fattighjælp, hjælpekassen, sygekassen og aldersrente) i Broager sognekommune og de sønderjyske sognekommuner 1922-1932.

år		ager ommuner	sognekommunerne i Sønderjylland		
	pr. indb. i kr.	andel af udg.	pr. indb. i kr.	andel af udg. i %	
1922/23	25,50	25,9%	7,09	8,7%	
1923/24	33,70	37,1%	13,43	15,1%	
1924/25	19,68	22,8%	10,23	10,5%	
1925/26	20,02	22,0%	10,54	9,8%	
1926/27	16,47	16,5%	9,61	9,7%	
1927/28	21,51	22,9%	9,65	9,9%	
1928/29	24,56	26,3%	10,66	10,9%	
1929/30	23,89	26,5%	11,87	12,2%	
1930/31	25,71	25,0%	12,98	12,9%	
1931/32	25,86	20,5%	14,32	13,8%	

alderdomssvækkelse. Et af de første resultater af denne erkendelse var oprettelsen af "de fattiges kasse" i 1856, der oprindeligt skulle virke ved frivillige gaver, men som sognekommunerne efter 1867 fik mulighed for at yde støtte til. I 1907 blev fattigkasserne ved lov afløst af de "kommunale hjælpekasser" med det samme formål at yde midlertidig hjælp uden fattighjælps konsekvenser. Støtten blev ydet efter skøn. Hjælpekasssen blev ledet af en bestyrelse, valgt direkte af sognets vælgere, og administrerede selv kassens midler. Udgifterne til denne kasse udgjorde i 1920'erne den anden søjle i sognerådets virkemidler på det sociale område.

At vi alle bliver ældre og derfor ikke nødvendigvis altid kan være selvforsørgende var også en erkendelse, der voksede frem i anden halvdel af 1800-tallet, hvilket i 1891 førte til loven om alderdomsunderstøttelse. Herefter blev det grundlæggende princip "retten" til alderdomsunderstøttelse, som dog var behæftet med en række værdighedsbetingelser, der indskrænkede denne ret. Loven blev ved flere lejligheder ændret, men for sognerådet i Broager var det afgørende, at kommunerne fra 1902 fik refunderet halvdelen af alderdomsunderstøttelsen fra staten uanset dennes størrelse, hvilket af selvindlysende grunde var med til cementere alderdomsunderstøttelsen rundt om i kommunerne og gøre denne til den tredje søjle på det sociale område. Mere afgørende for de ældres levevilkår i 1920'erne var det dog, at aldersrenteloven fra 1922 brød med skønsprincippet og i stedet fastlagde bestemte retningslinier for udmålingen af aldersrenten og for dens regulering⁵². Dermed var Broager

⁵²⁾ Inger Bundsgaad og Peter Korsgaard (1990), s. 132f.

kommune som landets øvrige kommuner blevet afskåret fra den elastik, der lå i skønsprincippet selv om kommunen stadig administrerede loven under tilsyn af Sønderborg amt og Indenrigsministeriet.

Et andet område, der i sidste halvdel af 1800-tallet blev pillet ud af den traditionelle fattighjælpsforsørgelse, var hjælp i tilfældet af sygdom, hvor de første sygekasser så dagens lys i 1840'erne. Som på de øvrige områder skal vi også frem til 1892, hvor sygekasserne blev bakket op af staten med loven om statsanerkendte sygekasser, hvorefter sygekasserne fik offentlig støtte. Det forholdsvist begrænsede kommunale engagement blev udvidet ved en lovrevision i 1915, hvorefter kommunerne under bestemte betingelser skulle betale op til halvdelen af udgifterne for et ophold på det nærmeste købstadseller amtssygehus. Endvidere fik kommunerne ved samme lejlighed ret til, men ikke pligt til at yde støtte med op til 3/4 af medlemsbidraget til sygekassen for medlemmer, der ikke selv var i stand til at betale deres kontingent. Denne udvikling mod et større kommunalt engagement blev yderlig styrket i 1921, hvorefter kommunerne skulle yde tilskud på lige fod med staten for medlemmer af sygekasserne, der led af kroniske eller uhelbredelige sygdomme.

Det sidste socialpolitiske gennembrud, der kunne medføre udgifter for kommunerne kom i 1907 med loven om arbejdsløshedsforsikring. Dermed fik de mange fagforeningsbaserede arbejdsløshedskasser, lovgivningsmæssige rammer. Loven var i modsætning til de fornævnte sociallove meget kontroversiel ikke mindst under den store arbejdsløshed og dyrtiden under første verdenskrig og i forbindelse med strejker. Loven undergik derfor mange forandringer men i denne forbindelse er det loven fra 1921, der har interesse. Efter denne var forskellen mellem statens og kommunernes økonomiske engagement forskellen mellem "skal" og "kan". Kommunerne kunne således yde et tilskud på op til en tredjedel af medlemsbidragene fra de nydende medlemmer af en arbejdsløshedskasse, som boede i kommunen. Denne bestemmelse var blevet indføjet i 1919 for bl.a. at modvirke, at en uhørt stor del af befolkningen overgik til fattighjælp med hjælpens sociale og retslige konsekvenser.

Som det er fremgået, havde sognerådet i Broager flere tangenter at spille på det sociale område ikke mindst, hvis de ville undgå at henvise beboerne til fattighjælp med fattighjælps virkninger. Men musikken var afhængig af den, der sad ved tangenterne. I hvilken udstrækning sognerådet rent faktisk tog hensyn til disse forhold, får man et overblik over i tabel ni, hvor socialudgifterne er fordelt på de enkelte udgiftsposter. I først række er det interessant, at se, hvor meget Broager anvendte på fattighjælp i forhold til resten af Sønderjylland og hvor stor en andel fattighjælpen udgjorde af de samlede socialudgifter.

Mellem fire og ti kroner kostede det pr. indbygger i Broager at yde fattighjælp til de trængende i Broager, hvilket var markant højere end gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland, hvor fattighjælpen gennemsnitlig kostede mellem to og fem kroner pr. indbygger. Det kan være et udtryk for, at

nøden var større og behovet for fattighjælp dermed større i Broager kommune end i resten af landet, hvilket ikke nødvendigvis er den fulde sandhed. Undersøgelser har således vist, at fattighjælpen i enkelte sognekommuner i Sønderjylland var så lille, at den umuligt kunne afspejle virkeligheden, men at sognerådet enten ikke har ønsket at yde fattighjælp eller at man har sikret de fattige på anden vis. Man kan derfor også tolke tallene som et udtryk for, at fattighjælpen i Broager kommune i højere grad end mange andre steder i Sønderjylland afspejlede det reelle behov for hjælp.

Tabel 9. Socialhjælpens fordeling på de enkelte poster i Broager 1922-1932

	fattig- hjælp kr. pr. indb.	fattig- hjælps- andel af socialudg.	hjælpe- kassen kr. pr. indb.	hjælpe- kassens andel af socialudg.	syge- kassen kr. pr. indb.	alders- rente kr. pr. indb.
1922/23	6,85	23,2%	0,43	1,5%	2,60	15,62
1923/24	6,33	18,8%	0,56	1,7%	1,92	24,88
1924/25	4,68	23,8%	1,16	5,9%	2,80	11,03
1925/26	4,43	22,1%	0,94	4,7%	5,01	9,65
1926/27	4,70	28,5%	1,51	9,2%	7,45	2,81
1927/28	6,84	31,8%	2,86	13,2%	3,79	8,03
1928/29	8,29	33,8%	4,38	17,8%	4,51	7,38
1929/30	9,10	38,1%	2,26	9,5%	5,31	7,22
1930/31	7,71	30,0%	3,60	14,0%	5,25	9,15
1931/32	9,94	38,5%	2,18	8,4%	6,71	7,02

Ser man på fattighjælpens størrelse over de ti år, så deler de ti år sig i to lige store perioder, perioden fra 1922 til 1927 og de følgende fem år frem til krisen i 1932. Mens de første år var præget af faldende udgifter til fattighjælp efterhånden som man fik afbødet de værste virkninger af krigen, og markens fald, så udgifterne i 1925/26 dermed kom ned på 4,43 kr. pr. indbygger, så gav kronekrisen og nye teglværkslukninger tydeligvis de svageste i sognet et knæk, der krævede en ekstra økonomisk indsats fra kommunen og som ikke blev overvundet i dette tiår, som her er undersøgt. Alene fra regnskabsåret 1926/27 til 1927/28 steg udgifterne til fattighjælp med 46% men hermed stoppede udviklingen ikke. Det følgende år steg fattigudgifterne med yderlig 21% og derpå med 10% inden udgifterne faldt i regnskabsåret 1930/31. Det var dog en stakkes frist inden de sociale konsekvenser af verdenskrisen satte ind i 1931/32 med en stigning på 28% til 9,94 kr. pr. indbygger og dermed det foreløbig højeste niveau i kommunens første leveår. Denne udvikling mærker man også i fattighjælpens andel af de samlede socialudgifter som i første halvdel af tyverne lå mellem 18% og 24% men i anden halvdel mellem 29% og 39% af de samlede socialudgifter. Fattighjælpen spillede altså også relativt en langt større rolle i kommunens vifte af sociale foranstaltninger i slutningen af tyverne som følgende af den stigende arbejdsløshed. Den udvikling var Broager ikke ene om, men tendensen i Broager var mere markant end i resten af Sønderjylland som følge af krisen inden for teglværksindustrien.

Noget andet var så, om sognerådet søgte at afbøde de sociale og retslige virkninger ved at anvende andre støtteforanstaltninger end fattighjælpen med dens konsekvenser for modtagernes borgerlige rettigheder. Det havde ikke mindst Socialdemokratiet en klar interesse i, idet det oftest var deres vælgere, der modtog socialhjælp og som dermed mistede retten til at stemme ved kommunevalget. Her havde sognerådet muligheden for at henvise de arbejdsløse og fattige til hjælpekassen, der kunne udbetale en støtte uden fattighjælps virkninger om end den tydeligvis var mindre. En anden mulighed var at tildele de ældste arbejdsløse aldersrenter og dermed helt trække dem ud af arbejdsmarked, som vi også ser det i dag. Tallene kunne tyde på dette om end tendensen er svag. Ser man på fattighjælpens andel af de samlede socialudgifter, så var den generel lidt mindre i Broager end gennemsnittet for hele Sønderjylland. Mest markant var situationen i kommunens første leveår 1922/23, hvor fattighjælpen udgjorde 31,3% af socialudgifterne, når man ser sognekommunerne i Sønderjylland under et, men kun 23,2% i Broager. I regnskabsåret 1926/26 var forskellen 5,1 procentpoint til Broagers fordel og i 1927/28 lå andelen i Broager 4,7 procentpoint under gennemsnittet for Sønderjylland. Eneste undtagelse fra dette billede er regnskabsåret 1931/32, hvor fattighjælpens andel var 4,4 procentpoint højere i Broager end generelt i Sønderjylland.

Ser man omvendt på hjælpekassens udgifter, så var det generelt meget små beløb, der blev uddelt. I Broager lå udgifterne mellem 0,43 kr. pr. indbygger i 1922/23 og 4,38 kr. i regnskabsåret 1928/29. For Sønderjylland set under et lå udsvingene mellem 0,34 kr. og 1,10 kr. pr. indbygger. Det var altså ikke her man som trængende skulle forvente at få smør på bordet. Der var næppe penge i hjælpekassen til andet end de mest nødvendige og elementære livsfornødenheder. Ser man på perioden, så tegner der sig også her det samme billede som for fattighjælpens vedkommende. Efter kronekrisen i sidste halvdel af 1920'erne, steg udgifterne til hjælpekassen. Størst var udgiftstigningerne fra regnskabsåret 1926/27 til 1927/28, hvor udgifterne til hjælpekassen steg med ikke mindre end 89%, men som om dette ikke var nok, steg udgifterne det følgende år med yderligere 53% inden udgifterne faldt til 2,26 kr. pr. indbygger i 1929/30. Udgifterne til hjælpekassen kom i sidste halvdel af perioden dog aldrig igen ned på det niveau, som de havde ligget på i de første år af de brølende tyvere.

Nok så interessant er det imidlertid at sammenholde hjælpekasseudgifternes andel af de samlede socialudgifter i Broager med det generelle billede i Sønderjylland. Ser man bort fra de første regnskabsår, hvor udgifterne til hjælpekassen udgjorde en mindre andel af de samlede socialudgifter i Broager end det generelt var tilfældet i Sønderjylland - hvad der kan tilskrives en manglende erkendelse af hjælpekassens muligheder - så anvendte sognerådet i Broager tydeligvis hjælpekassen flittigere end det generelt var tilfældet i Sønderjylland - hvad der kan tilskrives en manglende erkendelse af hjælpekassens muligheder - så anvendte sognerådet i Broager tydeligvis hjælpekassen flittigere end det generelt var tilfældet i Sønderjylland - hvad der kan tilskrives en manglende erkendelse af hjælpekassens muligheder - så anvendte sognerådet i

Tabel 10. Socialhjælpens fordeling i de sønderjyske sognekommuner 1922-1932

år	fattig- hjælp kr. pr. indb.	fattig- hjælps- andel af socialudg.	hjælpe- kassen kr. pr. indb.	hjælpe- kassens andel af socialudg.	syge- kassen kr. pr. indb.	alders- rente kr. pr. indb.
1922/23	2,22	31,2%	0,34	4,8%	0,55	3,98
1923/24	2,58	19,2%	0,34	2,5%	0,75	9,76
1924/25	2,38	23,3%	0,31	3,0%	0,86	6,67
1925/26	2,87	27,2%	0,42	4,0%	2,11	5,14
1926/27	2,86	29,7%	0,43	4,5%	2,88	3,45
1927/28	3,52	36,5%	0,71	7,4%	2,25	3,17
1928/29	4,08	38,3%	1,10	10,3%	2,37	3,10
1929/30	4,78	40,3%	0,67	5,6%	2,53	3,89
1930/31	4,46	34,3%	0,98	7,6%	2,57	4,97
1931/32	4,89	34,1%	0,85	5,9%	3,82	4,76

derjylland. Det gjaldt ikke mindst i kriseårene i sidste halvdel af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne, hvor andelen for to års vedkommende, nemlig 1927/28 og 1928/29, lå helt oppe på henholdsvis 13,3% og 17,8% af socialudgifterne, en helt uhørt stor andel sammenholdt med andre sognekommune. Noget andet var forholdene i købstæderne og flækkekommunerne, som ikke er undersøgt her. Sognerådet spædede da også ved flere lejligheder til med ekstrabevilling i anledning af den ekstraordinære store arbejdsløshed. Således den 8. maj 1924, hvor sognerådet bevilgede ekstra 8.200 kr. til hjælpekassen og den 14. februar 1929, hvor sognerådet efter anmodning fra hjælpekassens bestyrelse stillede 4.000 kr. til rådighed for hjælpekassen til afhjælpning af den sociale nød⁵³. Der er altså ingen tvivl om, at sognerådet i Broager var langt bedre end mange andre sognekommuner i Sønderjylland til at støtte op omkring de arbejdsløse og fattige, så de undgik den meget ubehagelige og ydmygende situation at skulle leve af fattighjælp og dermed miste en række borgerlige rettigheder.

Som tidligere nævnt var administrationen af aldersrenten blevet omlagt, så tildelingen blev afgjort efter bestemte retningslinier i stedet for som tidligere efter skønsprincipper. Det havde unægtelig i princippet taget en hel del ud af kommunens muligheder for at regulere sin udgifter til alderdomsforsørgelse. Når jeg alligevel vil gennemgå tallene skyldes det dels, at sognekommunernes regnskaber tyder på, at administrationen af alderdomsforsørgelsen stadig blev administreret vidt forskelligt, dels at disse udgifter

⁵³⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokoller den 8.5 1924 og 14.2 1929. Sognerådet gav også en mindre bevilling den 10. april samme år på 200 kr.

spillede en rolle for kommunens samlede økonomi ikke mindst i kommunens første leveår. Rent faktisk svingede udgifterne til aldersrente i de tre første år mellem 11 kr. og knap 25 kr. pr. indbygger, hvilket betød, at udgifterne til aldersrente i regnskabsåret 1923/24 var den største udgiftspost på kommunens regnskab, så det var bestemt ikke småpenge, som vi her taler om. Herefter faldt udgifterne til aldersrente, så udgiftsposten resten af perioden lå mellem 7 kr. og knap 10 kr. pr. indbygger om året. En enkelt og bemærkelsesværdig undtagelse herfra er regnskabsåret 1926/27, hvor udgiften var helt nede på 2,81 kr. pr. indbygger. Desværre har vi ikke kildemateriale, der gør det muligt at undersøge dette stærkt afvigende beløb, som også forekommer unormalt set i en generelt sønderjysk sammenhæng. Når aldersrenteudgifterne var så høje i de første tre år, som det var tilfældet, så må det nok tilskrives, at sognerådet i starten administrerede aldersrenteloven meget lempeligt på trods af 1922-lovens retningslinier for tildeling af aldersrente. Det kunne noget tyde på, når man sammenholder udgifterne i Broager med det sønderjyske gennemsnit, der lå væsentlig under. Ser man på dette gennemsnit, så svingede udgifterne til aldersrente mellem 3 kr. og 7 kr. pr. indbygger med 9,76 kr. pr. indbygger i 1923/24, som en enkelt meget høj undtagelse fra hovedreglen. Nu kan det ikke afvises, at Broager i forhold til den øvrige del af Sønderivlland havde en forholdsvis stor gruppe af aldersrenteberettigede ældre, men på den anden side lyder det heller ikke særligt overbevisende, at gennemsnitsalderen skulle have været så markant højere i Broager end i den øvrige del af Sønderjylland, så sognerådet har nok været hurtigere til at løfte på låget til kommunekassen i disse sager. Til glæde for de uformuende ældre vel at mærke. Hvad så med de syge i kommunen? Her må det konstateres, at sognerådet generelt anvendte flere midler til betaling af borgernes sygesikring og andre udgifter i forbindelse med sygdom end det var tilfældet i andre sognekommuner og der formentlig også var en større andel af borgerne i Broager, der var medlem af en sygekasse.

De sociale ydelser i 1920'erne tåler på ingen måde sammenligning med bistandshjælpen i dag, men havde man behov for offentlig hjælp, så var Broager sognekommune absolut en god kommune at bo i. Der var ikke ret mange andre sognekommuner i Sønderjylland, hvor sognerådet i den udstrækning tog vare om sine borgere. Det var sognerådet også tvunget til som følge af den store gruppe af borgere, som ikke havde et jordlod og en ko, som de kunne leve af i krisetider, men der må også i sognerådet have været en betydelig interesse for at sikre de arbejdsløse, de fattige, de syge og de ældre bedst muligt. Eftersom den helt afgørende politiske forskel mellem sognerådet i Broager og de øvrige sønderjyske sogneråd var den store socialdemokratiske gruppe i Broager sogneråd, så er der ingen tvivl om, at Socialdemokratiet under August Hilmers ledelse og senere Hermann Winter fra starten i 1922 opnåede en ganske betydelig politisk indflydelse til glæde for disse grupper.

Vejvæsenet.

Selv om socialudgifterne var den absolutte sværvægter på kommuneregnskabet, så var der andre tunge udgiftsposter. En af disse var udgifterne til vedligeholdelse af kommunevejene, som er opstillet i tabel elleve. Af hensyn til forståelsen skal man være klar over, at administrationen og pligten til vedligeholdelse af vejene i Broager sognekommune lå hos landkommunerne frem til 1924, hvorefter den overgik til sognekommunen, hvilket er forklaringen på de meget lave vejudgifter i de to første regnskabsår. Det er formentlig også forklaringen på, at der i 1922 indløb flere klager over vejforholdene til sognerådet. Og det med landkommunernes pligt til at vedligeholde vejene skal tages bogstaveligt. Da Egernsund og Skelde efter henvendelser i december 1922 fik bevilget opsætning af elektrisk gadebelysning i de to byer, skete det på den udtrykkelige betingelse, at de to landkommune skulle indsende et overslag over udgifterne, som de selv skulle betale. I Egernsund fik beboerne elektrisk gadebelysning i maj 1925, idet sognerådet på dette tidspunkt måtte etablere et tilsyn med belysningen, men anlægsudgifterne på 4.000 kr. - dem måtte byens skatteydere selv betale over de følgende tre år⁵⁴. Anderledes gik det i Skelde, hvor planerne foreløbig blev skrinlagt. Forslaget kom dog senere igen på sognerådets dagsorden først i december 1929 og senere i februar 1930. Begge gange blev forslaget med fem stemmer mod fem stemmer afslået. Pudsigt nok havde sognerådet ikke samme forbehold, da Broager ligeledes efter en anmodning fik bevilget gadebelysning⁵⁵.

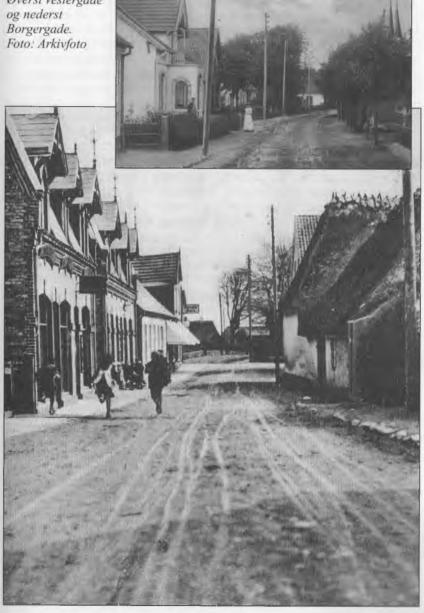
I årene efter overdragelsen af vejene til sognekommunerne i 1924 lå vejudgifterne mellem fire og seks kroner, med de 1.28 kr. pr. indbygger i regnskabsåret 1925/26, som en enkelt meget lav enlig svale. Mere interessant er imid-

Brunsnæs Fjordvej ca 1910 Foto: Arkivfoto

⁵⁴⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 2.9 1922 og 4.9 1923. Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol 26.11 1923.

⁵⁵⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokoller den 8.11 1922, 5.12 1922, 14.5 1925, 12.12 1929 og 13.2 1930.

Vejene i Broager omkring år 1910. Øverst Vestergade

Broager

lertid den meget voldsomme stigning i vejudgifterne fra og med regnskabsåret 1928/29. Dette år steg udgifterne i forhold til det foregående år med ikke mindre end 111% og det var blot indledningen til en årrække med stigende vejudgifter, så perioden sluttede af med vejudgifter på 30,67 kr. pr. indbygger i 1931/32 og dermed en samlet stigning i løbet af kun fire år på 460%.

Nu var det sognerådets lod, at kommunen havde et meget stort net af kommunale biveje. Med et samlet vejnet på 105 km, havde Broager kommune det længste kommunale vejnet i Sønderborg amt og et af de længste i Sønderjylland⁵⁶. I Haderslev amt var det således kun den store Vedsted sognekommune, der havde et længere vejnet. Det store vejnet var ikke udtryk for, at Broager havde specielt mange biveje. Ser man på antallet af vejkilometer i forhold til kommunens areal, så havde kommunen i 1927 kun 40,9 km biveje pr. km², hvilket ikke var ret meget i sammenligning med andre kommuner. Faktisk havde Broager sognekommune kun det trettende tætteste vejnet i Sønderborg amt og kun seks kommuner i amtet havde et tyndere vejnet, ligesom kommunen heller ikke havde noget langt net af førsteklasses biveje. 13 km eller 12% af det samlede vejnet i Broager kommune var de "fine" og dyre førsteklasses biveje. Kun Egen og Ulkebøl sognekommuner havde en mindre andel af førsteklasses biveje. Når de førsteklasses biveje ikke var længere, skyldes det først og fremmest, at disse var veje med betydning for et større distrikt f.eks. som forbindelsesvej mellem to købstæder og dem var der som bekendt ikke mange af i Broager. Til gengæld udløste de førsteklasses biveje et tilskud fra Amtsfonden, når de skulle vedligeholdes. Vejnettet var netop langt i kraft af kommunens størrelse og det må utvivlsomt have givet de ansvarlige i sognerådet noget at tænke over, selv om kommunen også havde flere skatteydere til at betale vedligeholdelsen. Intet under, at netop vejene spillede en så afgørende rolle i forbindelse med sammenlægningsforhandlingerne.

På den baggrund kan det egentlig undre, at sognerådet overhovedet var i stand til at vedligeholde bivejene med de begrænsede midler, som det anvendte frem til 1928. Frem til dette tidspunkt var der ikke ret mange andre steder i Sønderborg amt, hvor der blev brugt så lidt pr. km kommunevej. En væsentlig del af forklaringen skyldes, at Broager ikke havde mange kilometer af de førsteklasses biveje, der var dyre at vedligeholde. Når man i regnskabsåret 1925/26 kun anvendte 60 kr. pr. vejkilometer mens kommunerne i Sønderborg amt gennemsnitlig brugte 176 kr. så er det ikke hele forklaringen. Vejene havde tydeligvis ikke samme prioritering som i andre kommuner. Den holdning ændrede sig imidlertid radikalt fra og med 1928. Næsten med et slag kom Broager kommune ikke blot op på niveau med gennemsnittet for resten af Sønderjylland, men for regnskabsåret 1931/32 også langt over. Mens sognekommunerne i Sønderborg amt i 1930/31 og 1931/32 anvendte henholdsvis 451 kr. og 568 kr. pr. km kommunevej, brugte sognerådet i Broager det første år 903 kr. og det følgende 1.448 kr. pr. km. vej.

Tabel 11. Vejudgifter i Broager sognekommune og de sønderjyske sognekommuner 1922-1932

år		ager ommuner	sognekommunerne i Sønderjylland		
	pr. indb. i kr.	andel af udg.	pr. indb. i kr.	andel af udg. i %	
1922/23	0,20	0,2%	7,49	9,2%	
1923/24	0,47	0,5%	8,39	9,5%	
1924/25	4,85	5,6%	13,72	14,1%	
1925/26	1,28	1,4%	10,71	10,0%	
1926/27	4,95	5,0%	9,07	9,1%	
1927/28	5,47	5,8%	9,22	9,5%	
1928/29	11,57	12,4%	9,72	9,9%	
1929/30	12,87	14,3%	13,06	13,4%	
1930/31	19,11	18,6%	14,46	14,4%	
1931/32	30,67	24,3%	18,29	17,0%	

Men det er næppe hele forklaringen på omsvinget og de meget store investeringer. Selv om vi ikke har tal for arbejdsløsheden i Broager kommune, så er der ingen tvivl om, at sognerådet brugte vedligeholdelse, forbedringer og udbygning af kommunevejene som beskæftigelsesarbejde for de mange arbejdsløse i kommunen. I forbindelse med sognerådets beslutning om at give jord til den projekterede amtsvej Frydendal-Broager-Egernsund den 11. februar 1926, vedtog sognerådet således at rette "en indskærpende" henstilling til amtsrådet om at fremme vejplanerne, så de kunne sættes i gang til efteråret for at skabe beskæftigelse. Endvidere henstillede sognerådet, at amtet ved udbygningen af amtsvejen anvendte "lokal arbejdskraft"57. Dermed blev det ikke. Efter opfordring fra Dansk Arbeidsmandsforbund vedtog sognerådet den 15. april samme år en henstilling til arbejdsgiverne om så vidt muligt at beskæftige "hjemlig" arbejdskraft⁵⁸. At dette ikke hjalp nævneværdig bliver man klar over ved en videre læsning af sognerådets forhandlingsprotokol. Den 9. december samme år måtte sognerådet nemlig for første gang drøfte en række bestemmelser vedrørende arbejdsløshedsunderstøttelsen. Herefter blev daglønnen til en arbejdsløs sat til syv kroner. Samtidig blev der sat en øvre indtægtsgrænse på 1.800 kr. plus 100 kr. pr. barn for modtagelse af understøttelse. Endvidere skulle den arbejdsløse have ophold sig mindst tre måneder i kommunen for at opnå ret til understøttelse. At de socialdemokratiske medlemmer ikke anså hjælpen for tilstrækkelig fremgår tydeligt af afstem-

⁵⁷⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 11.2 1926.

⁵⁸⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 15.4 1926.

ningen, hvorefter forslaget blev vedtaget med syv stemmer mod de fire socialdemokratiske stemmer Kronekrisen kradsede for alvor i slutningen af 1926, hvor beskæftigelsen på de tilbageværende teglværker samtidig var i bund.

Sognerådet kunne lette tilværelsen for de arbeidsløse, men det var ikke herre over den økonomiske og sociale situation. På Egernsunds Socialdemokratis generalforsamling den 7. februar 1927 tog Vilhelm Mohr derfor arbejdsløshedsspørgsmålet op under eventuelt, hvorefter generalforsamlingen besluttede, at der skulle rettes en henvendelse til forbundet [Dansk Arbejdsmandsforbund] om at indkalde til et møde for "at modvirke arbeidsløshedssituationen". Om det er en udløber af generalforsamlingen i Socialdemokratiets afdeling i Egernsund vides ikke, men den 21. februar 1927 måtte sognerådet afholde et ekstraordinært sognerådsmøde for at behandle en resolution fra de arbejdsløse i kommunen. Resolutionen slog fast, at sognerådet ikke havde gjort tilstrækkeligt for at få sat arbejdet med amtsvejen i gang og opfordrede kommunen til at sætte arbejder i gang for at afbøde arbejdsløshedssituationen. Desværre er resolutionen ikke bevaret, men sognerådet svar til de arbejdsløse og offentligheden i Broager er indskrevet i sognerådets forhandlingsprotokol. Ifølge dette anså sognerådet det ikke for muligt, at sætte arbeide i gang, som kunne afhjælpe arbejdsløsheden. Måske derfor og utvivlsomt efter pres besluttede sognerådet at hæve indtægtsgrænsen for opnåelse af understøttelse til 2.100 kr. plus 100 kr. for hvert barn, men samtidig satte det en maksjmumsgrænse for lønnen ved kommunalt beskæftigelsesarbejde på 32 kr. pr. uge, hvilket kun gav dækning for 4½ arbeidsdag af en arbeidsuge på 5½. Samtidig med dette gav sognerådet et løfte om at stille midler til rådighed for hjælpekassen til afhjælpning af den nød, der var opstået af den lange arbejdsløshedsperiode⁶⁰. Efter kommunens socialudgifter var på vej op under kronekrisen 1925/26 havde sognerådet det følgende år bremset kraftigt op for socialudgifterne, da arbeidsløsheden fortsatte, hvilket var med til at skærpe udtilfredsheden hos de arbejdsløse i kommunen. At sognerådets løfte til de arbejdsløse ikke blot var mundsvejr, kan man aflæse på udgifterne til hjælpekassen, der fra 1925/26 til 1926/27 steg fra 0,94 kr. pr. indbygger til 1,51 kr. og det følgende år til 4,38 kr. pr. indbygger. Derefter blev der ikke foreløbig givet mere, så da sognerådet en måned senere på ny fik en resolution fra de arbejdsløse blev den kortfattet og bestemt afvist.

Dermed forsvandt arbejdsløshedsproblemerne ikke og præcis to år efter forhøjelsen af indtægtsgrænsen for opnåelse af beskæftigelsesarbejde, måtte sognerådet forpligtige sig til at beskæftige halvparten af de, der var berettigede til understøttelse efter hjælpekassebestyrelsens bestemmelser. Herefter kunne de arbejdsløse familieforsørgere uden børn opnå op til 21 kr. for arbejdstjenesten og et tillæg på 1,50 kr. ugentlig for hvert barn dog ikke over 27 kr. om ugen. Timelønnen blev sat til 84 øre, så de 21 kr. om ugen rakte altså

⁵⁹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 9.12 1926.

⁶⁰⁾ A938. Egernsund Socialdemokratiske Forening, Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 7.2 1927.

kun til en arbejdsuge på 25 timer. Selve arbejdsanvisningen skulle ske ved, at kommunen hver uge fik en liste fra bestyrelsen af hjælpekassen over de, der skulle i arbejde den følgende uge⁶¹. I efteråret 1928 optog arbejdsløshedsspørgsmålet igen sognerådet efter en henvendelse fra Dansk Arbejdsmandsforbund om at sætte arbejder i gang⁶².

I maj 1929 var arbejdsløshedsproblemet igen på sognerådets dagsorden, da det holdt ekstraordinært sognerådsmøde efter en henstilling fra fem af medlemmerne. For at råde bod på problemerne fik vejudvalget bemyndigelse til at forbedre vejen gennem Skelde Skov og et stykke af vejen fra Mølmark til Gammelgab. Lige så afgørende for de arbejdsløse var dog spørgsmålet om arbejdstiden, idet de arbejdsløse ikke fik fuld beskæftigelse på de kommunale arbeider. Skulle flest arbeidsløse nyde gavn af de kommunale veiprojekter, måtte der ske en fordeling, men hvor mange arbejdsdage skulle den enkelte arbejdsløse have ret til? Det var et politisk spørgsmål. Jørgen Sandbeck fra Socialdemokratiet foreslog en fordobling af arbejdstiden, men den ide, ville de andre partier tydeligvis ikke betale. I stedet foreslog næstformand Peter Møller, Smøl, at arbejdstiden blev forhøjet med 50% mens sognerådsformanden Chr. Jessen foreslog, at tre dages arbeide blev forhøjet til fem dage, 2½ dage blev forhøjet til fire og to dage til tre. Herefter skred sognerådet til skriftlig afstemning, hvor Jørgen Sandbecks forslag blev vedtaget med svv stemmer. Samtidig blev det vedtaget at indsende en anmodning til Socialministeriet om hjælp fra Staten som følge af kommunens "ekstraordinære forhold"63. Arbejdsspørgsmålet og fordelingen af arbejdet på de kommunale vejprojekter var dog en stadig kilde til diskussion og i erkendelse heraf besluttede sognerådet den 13. juni, kun en måned efter, at nedsætte et arbejdsløshedsudvalg bestående af H. Winter, A.C. Møller og J. Lorenzen⁶⁴. Og det blev bestemt ikke et stillestående udvalg. Allerede fire dage efter holdt sognerådet et ekstraordinært møde om arbeidsløsheden i kommunen, hvor udvalget fremlagde et forslag til fordelingen af arbejdet, idet kommunen frem til 1. oktober samme år havde ca. 1.300 dages arbejde til fordeling blandt de arbejdsløse. Efter disse regler kunne ugifte og enkemænd, der ikke var familieforsørgere, eller som ikke havde tilknytning til kommunen, ikke få kommunalt arbejde. Ikke forsørgelsesberettigede fik kun arbejde, hvis de ejede et hus og havde boet i kommunen i mindst to år. Hvis man ikke ejede et hus var bopælspligten mindst tre år. De ugentlige arbejdsdage for gifte med børn blev sat til højest fire dage á 8 timer, hvilket med en timeløn på 84 øre gav en ugeløn på 26,88 kr. For en gift arbejder uden børn blev den maksimale arbejdstid sat til 22 timer om ugen og dermed en ugeløn på 18,48 kr. Hvert barn gav et tillæg på to timer om ugen. Man bemærker samtidig, at arbejdstiden kun gjaldt for organiserede folk, idet uorganiserede fik et fradrag på seks timer i arbejdstiden. Socialde-

⁶¹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 21.2 1928.

⁶²⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 11.10 1928.

⁶³⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 28.5 1929.

⁶⁴⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 13.6 1929.

mokratiet havde tydeligvis sat sit fingeraftryk på forslaget, som da også blev vedtaget med otte stemmer ved en skriftlig afstemning. Det varede dog ikke længe før reglerne i oktober samme år på ny blev ændret, så arbejdsløse først blev tilbudt kommunalt arbejde efter de første otte arbejdsløshedsdage med mindre formanden skønnede, at der var trang til stede.

Det kommunale arbejde gav beskæftigelse og en minimumsløn til de arbejdsløse men bestemt heller ikke mere, så da julen nærmede sig i 1929 henvendte de arbejdsløse sig til kommunen med et ønske om en forlængelse af arbejdstiden i ugen før jul, så der blev råd til andet end brød på bordet i juledagene. Anmodningen blev afvist af sognerådet, der i stedet stillede 400 kr. til rådighed for hjælpekassen, så bestyrelsen for denne kunne yde julehjælp til særligt trængende. Forslaget blev vedtaget med seks stemmer mens fem – formentlig de socialdemokratiske medlemmer – stemte for et tilskud på 500 kr. til hjælpekassen. Beslutningen har næppe vakt begejstring hos de arbejdsløse, der nu var henvist til støtte fra hjælpekassen, der blev ydet efter skøn og ikke som arbejdet efter bestemte takster. Forslaget blev da også genfremsat det følgende år og da besluttede sognerådet at forlænge arbejdstiden med 50% i ugen op til jul. Det har formentlig også vakt glæde hos kommunens arbejdsløse, at sognerådet samme dag forhøjede timelønnen på de kommunale projekter til 86 øre i timen.

I februar 1930 fik sognerådet på ny en henvendelse fra de arbejdsløse, som førte til et møde med kommunens arbejdsløshedsudvalg om reglerne for tildeling af kommunalt arbejde. Herefter blev det bl.a. muligt for de arbejdsløse selv at købe og slå sten for at sælge dem til kommunen for 11,50 kr. pr. m³. Endvidere blev der foretaget nogle justering i reglerne, der skulle sidestille de arbejdere, der modtog arbejdsløshedsunderstøttelse med de, som arbejdede ved de kommunale projekter. Men dette bremsede ikke utilfredsheden og i november 1930 modtog sognerådet en ny ansøgning fra de arbejdsløse om en forhøjelse af arbejdstiden med to timer og samtidig få arbejdstiden tarifmæssigt betalt. Anmodningen blev afvist af sognerådet med fem stemmer mod fire stemmer. Det samme skete, da de arbejdsløse i julemåneden anmodede sognerådet om hjælp til husleje og sygekassekontingent.

Hvad blev de arbejdsløse sat til på de kommune beskæftigelsesprojekter? En del af de arbejdsløse har som den så bekendte Jens Vejmand måtte slå skærver til vejbelægning. Derfor var det heller ikke tilfældigt, at sognerådet, efter en henvendelse fra Fællesorganisationen for Broagerland, anbefalede amtet at påbegynde arbejdet med anlæggelsen af den nye vej Skelde-Broager, samtidig anbefalede, at der blev anvendt håndslåede skærver til vejen. Man fornemmer her en overproduktion af kommunale skærver og problemer med at slippe af med dem⁶⁸.

⁶⁵⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 16.12 1930.

⁶⁶⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 13.2 1930 og 14.2 1930.

⁶⁷⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 13.11 1930.

⁶⁸⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 11.6 1930.

Der var nu ellers gode anvendelsesmuligheder til skærverne på de kommunale veje. Ikke mindst i de sidste år, havde kommunen søsat flere store vejprojekter, som også satte sine tydelige spor i kommunens vejudgifter tilskyndet af flere statslige initiativer til afhjælpning af arbejdsløsheden. Det var derfor som en appelsin i turbanen, da Sønderborg amt i januar 1930 henvendte sig til sognerådet om Broager kommune havde ekstraordinære vejarbejder, som man kunne tænke sig at iværksætte. Sognerådet skyndte sig at anbefale en udgravning af Kirkebakken i Broager, der anslået ville koste 10.000 kr., et ganske betragtelig beløb på dette tidspunkt⁶⁹. I marts det følgende år var planlægningsarbeidet så langt fremme, at sognerådet anbefalede vejudvalget, at få forhandlet med lodseierne og entreprenørerne, så arbeidet med udgravningen og reguleringen af Kirkebakken kunne sættes i gang snarest muligt. Det fik Dansk Arbeidsmandsforbund til at henvende sig til kommunen med en anmodning om, at de beskæftigede på projektet fik en fuld arbejdsuge, hvilket blev kategorisk afvist af sognerådet. Det står lidt uklart, hvornår arbejdet var færdigt, men i oktober 1931 var arbejdet så langt, at sognerådet overfor Sønderborg Amt kunne meddele, at kommunen agtede at betale den fremtidige vedligeholdelse af det regulerede vejstykke ved Broager kirke, så arbejdet har formentlig været færdig i slutningen af 1931 eller begyndelsen af 1932⁷⁰.

På dette tidspunkt havde sognerådet allerede nye og langt større projekter undervejs. I juli 1930 indsendte kommunen en ansøgning til Ministeriet for Offentlige Arbejder om at få en andel i den del af den såkaldte motorafgift, der skulle uddeles til "mindre heldigt stillede kommuner med et udstrakt vejnet", hvilket ministeriet i maj 1931 kvitterede med en check på 14.600 kr. Samtidig med modtagelsen af pengene vedtog sognerådet at gennemføre en regulering og udretning af Havnevej i Egernsund og i den forbindelse eksproprierede de nødvendige arealer". Et næsten uhørt stort og dyrt projekt til 60.000 kr., udarbejdet af amtsvejinspektoratet. Arbejdet var endnu ikke kommet i gang ved udgangen af 1931, men i november dette år fik sognerådet fastsat de fremtidige byggelinier for Havnevej, hvorefter der bl.a. ikke måtte bebygges mindre end ti meter fra vejen⁷².

En af de store vejprojekter, der nærmere sig sin gennemførelse var amtsvejen fra Frydendal til Egernsund. Det var Sønderborg amt, der stod for udbygningen af amtsvejen, men da Broager kommune havde betydelige interesse trafikalt som beskæftigelsesmæssigt, fulgte sognerådet engageret med i projekteringen, som havde været længe undervejs. Som tidligere nævnt pressede både Socialdemokratiet, de arbejdsløse og sognerådet allerede i februar 1926 på for at få arbejdet sat i gang i slutningen af året med brug af lokal arbejdskraft⁷³. Alle parter måtte imidlertid væbne sig med tålmodighed, men da der i

⁶⁹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 9.1 1930.

⁷⁰⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 9.1 1930.

⁷¹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 10.7 1930, 1.12 1930 og 13.5 1931.

⁷²⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 11.11 1931.

⁷³⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 11.2 1926.

foråret 1931 endnu ikke var kommet arbejdsmænd i gang med vejen, rykkede sognerådet på foranledning af Fællesorganisationen for Broagerland for en igangsættelse af arbejdet. Sognerådet begyndte nu også at gøre sig parat til det store anlægsprojekt. I november 1930 vedtog sognerådet at optage et lån på 60.000 kr. til brug ved ekspropriationer i forbindelse med anlæggelsen af vejen og i juli det følgende år optog sognerådet yderlig 40.000 kr. til dækning af udgifterne ved projektet. Det var meget store beløb og det var derfor ikke ligegyldigt, hvorledes udgifterne blev fordelt mellem amtet og kommunen. Den diskussion kom i stand, da amtet i oktober 1931 sendte en oversigt over amtsvejens linieføring med ønske om en erklæring fra sognerådet om kommunens andel af udgifterne⁷⁴. Og på den måde kom planlægningen ud af 1931 uden arbejdet endnu var søsat.

Mens sognerådet på intet tidspunkt før 1926 drøftede arbejdsløshedsspørgsmålet, så var arbejdsløsheden i kommunen et tilbagevendende punkt på sognerådets dagsorden i sidste halvdel af tyverne ikke mindst i vintersæsonen, hvor teglværkerne var lukkede. Samtidig kunne sognerådet se, hvorledes socialudgifterne steg år for år uden problemerne aftog. Arbejdsløshedsspørgsmålet var blevet et så vigtigt område, at sognerådet i september 1931 på ny nedsatte et arbeidsløshedsudvalg denne gang bestående af fem medlemmer. H. Winter, Jørgen Sandbeck, P. Møller og A.C. Møller og sognerådsformanden Chr. Jessen⁷⁵. De store udgiftsstigninger på vejområdet i de sidste år af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne var ikke alene et spørgsmål om vedligeholdelse og udbygning af kommunevejene i Broager kommune. De var i lige så høj grad et spørgsmål om at afhiælpe konsekvenserne af arbeidsløsheden i kommunen og en forlængelse af sognerådets helt klare socialpolitiske ønske om ikke at sende en stor del af befolkningen på fattighjælp. Når sognerådet den 11. mai 1928 besluttede, at vde et tilskud til udbygningen af et fortov langs amtsvejen i Egernsund, så var det en forbedring for de gående i Egernsund, men det var også en synlig hiælpeforanstaltning for de arbeidsløse i byen, der samtidig markerede sognerådets vilje til at gøre noget ved problemet

Skolevæsenet.

Skolevæsenet var kommunens tredje store udgiftsområde, og som det fremgår af tabel 12 var sognerådet også på skoleområdet økonomisk aktiv sammenlignet med det generelle billede af sognekommunerne i Sønderjylland. Selv om forskellen ikke var stor, så blev der med undtagelse af året 1922/23 anvendt flere penge på skolevæsenet i Broager også relativt i sammenligning med de samlede udgifter. Det kan der være flere forklaringer på. En nærliggende er

⁷⁴⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 9.11 1930, 11.6 1931, 9.7 1931 og 8.10 1931.

⁷⁵⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 12.3 1931, 9.4 1931 og 8.10 1931.

kommunens udstrækning og de mange tidligere landkommuner, som betød, at kommunen havde syv skoler. I Broager by blev de undervisningspligtige borgere betjent af Broager kommuneskole opført i 1912, der var kommunens største skole med syv klasser og 187 elever i 1924 og i en menneskealder (1920-1945) under overlærer Jens Pedersen Damtofts auspicier. I mai 1926 blev der oprettet en 8. klasse, som skulle modtage elever fra hele Broager kommune, efter skolen havde haft problemer med børn, der var kommet i skole som 6-årige og derfor måtte gå to år i 7. klasse. Den ekstra klasse blev oprettet med det spinklest mulige flertal, nemlig med seks stemmer for og tre imod mens en undlod at stemme⁷⁶. Kommunens næststørste skole var – ikke overraskende - Egernsund skole, opført i 1875, hvor de fire lærer underviste 133 elever fordelt på fem klasser. Den tredjestørste skole finder vi i Skelde, opført i 1879 og med en tilbygning i 1911, hvor skolens fire lærere underviste 95 elever ligeledes fordelt på fem klasser. Vurderet ud fra antallet af lærere, havde de to lærere på Skodsbøl skole, opført i 1891, noget mere at se til med undervisningen af 72 elever i skolens to klasser. Iller skole havde ligeledes to lærer til de to klasser med 67 elever. Det samme var tilfældet i Dynt skole, hvor skolens to lærere havde 43 elever. Endelig finder vi kommunens mindste skole i Gammelgab, opført i 1912, hvor skolelæreren underviste de 33 elever i en klasse⁷⁷.

Skodshøl skole.

Foto: Arkivfoto

76) A.C. Rasmussen (1982), s. 31-32. Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 8.10 1925 og 15.1 1926. 77) N.A. Larsen (1934), s. 92-96. Danmarks Folkeskole (1924), s. 220-221 og 388.

Tabel 12. Skoleudgifter pr. indbygger i Broager sognekommune og i de sønderivske sognekommuner 1922-1932

år		ager mmuner	sognekommunerne i Sønderjylland		
	pr. indb. i kr.	andel af udg.	pr. indb. i kr.	andel af udg. i %	
1922/23	13,54	13,7%	13,63	16,8%	
1923/24	15,39	16,9%	13,28	15,0%	
1924/25	19,09	22,1%	13,78	14,6%	
1925/26	15,24	16,7%	13,74	12,8%	
1926/27	13,57	13,6%	12,56	12,7%	
1927/28	12,58	13,4%	11,47	11,8%	
1928/29	12,90	13,8%	11,65	11,9%	
1929/30	13,26	14,7%	11,90	12,2%	
1930/31	13,38	13,0%	11,89	11,9%	
1931/32	12,14	9,6%	11,47	10,6%	

Mange små skoler var alt andet lige dyrere i drift end få større, da det betød relativt flere førstelærere, som var bedre aflønnet end anden- og forskolelærerne. Og lærerlønningerne var den største enkeltpost inden for skoleområdet⁷⁸. Hvor stor kan man faktisk få en fornemmelse af, da lærernes lønninger sammen med andre mere eller mindre personlige oplysninger er udgivet på tryk i 1924 og 1933. Selv om lærerlønningerne på Broager kommuneskole er skønnet, så gik ca. 54% eller 51.110 kr. af kommunens samlede skoleudgifter på 95.083 kr. i 1924/25 til betaling af kommunens 21 lærer inden der skulle afholdes udgifter til rengøring, vedligeholdelse, undervisningsmaterialer m.m. for ikke at glemme vedligeholdelsesudgifterne til lærernes tjenesteboliger. Det sidste var et punkt, som nok kunne give anledning til diskussion i sognerådet. Lærerstaben var ung med en gennemsnitsalder på blot 36 år med H.M. Negendahl (56 år) på Skelde skole som alderspræsident og Elly Negendahl (24 år) samme sted, som skolevæsenets Benjamin. Det var overvejende folk, der kom uden for landsdelens og som fyldte op for de, der enten faldt under krigen eller som flyttede syd på med udsigten til en genforening af landsdelen med Kongeriget.

Et andet forhold, der spillede ind på skoleudgifterne, var kommunens årlige tilskud til ikke mindst Broager Realskole på mellem 2.500 og 3.000 kr. Tilskuddet til Realskolen blev efter ønske fra amtsrådet givet på betingelse af, at beløbet blev anvendt til halve og hele fripladser for trængende elever fra Broager kommune, tildelt efter trang af sognerådet. Et tilskud til Realskolen, som ikke talte på udgiftssiden, men som kostede indtægter for kommunen, var fri-

tagelsen af skolen for eiendomsskat i 192379. Mens der var bred enighed om tilskuddet til Realskolen, så deltes vandene, når spørgsmålet drejede sig om tilskud til den tyske privatskole. Da spørgsmålet for første gang kom på sognerådets dagsorden i marts 1923 fik den tyske privatskole efter en skriftlig afstemning afslag på en ansøgning om et tilskud med seks stemmer imod og fem stemmer for. Året efter var stemningen dog vendt og den tyske privatskole fik et tilskud på 300 kr. med seks stemmer for og fire imod. I 1931 fik skolen tillige fritagelse for eiendomsskat på lige fod med Realskolen⁸⁰. Men nye vinde var på vei. I 1924 besluttede sognerådet således at opretholde den tysksprogede skole i Skodsbøl og samme år besluttede det tillige at oprette en tysk skoleafdeling i Egernsund. Det sidste gav i øvrigt anledning til en del problemer, da man ikke havde plads på skolen og sognerådet derfor var nødsaget til at leje sig ind hos Mathias Møller i Egernsund81. Selv om det ikke var de store penge, så var de tyske skoleafdelinger med til at forøge omkostninger i forhold til resten af landet og de dele af landsdelen, hvor der ikke blev oprettet tyske afdelinger.

Tabel 13. Skolevæsenet i Broager kommune82.

Skole	Antal klasser	Antal børn	Antal lærer	lønudgifter
Broager*	7	187	6	14.640
Egernsund	5	133	4	9.620
Skelde	5	95	4	8.970
Skodsbøl	3	72	2	4.980
Iller	3	67	2	5.280
Dynt	3	43	2	4.980
Gammelgab	1	33	1	2.640
I alt	27	630	21	51.110

^{*} lønudgifterne for Broager kommuneskole er skønnet ud fra udgifterne til Egernsund skole.

Modsat vejvæsenet, som nød stor bevågenhed fra sognerådets side, så var det begrænset med store projekter på skoleområdet i alt fald, når det drejede sig om nybyggeri og ikke helt uden grund. Ganske vist havde krigen slidt på skolerne, men mange af skolerne var forholdsvist unge og havde endnu ikke nået reparationsalderen endsige den alder, hvor forholdene var blevet alvorligt utidssvarende. Kun eleverne og lærerne i Dynt kunne i løbet af perioden glæde sig over nye lokaler. På mange måder var den politiske behandling af skoleprojektet gnidningsløs. I marts 1924 blev planerne for den nye skole i Dynt (den gamle var nedbrændt) godkendt af sognerådet og i juni samme år blev

⁷⁹⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 15.5 1923. Broager kommune. Forhandlingsprotokoller den 26.4 1922, 6.3 1923 og 14.11 1929.

⁸⁰⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokoller 6.3 1923, 8.1 1924 og 31.3 1931.

⁸¹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 29.4 1929 og 14.12 1924.

⁸²⁾ Danmarks Folkeskole (1924), s. 220-221 og 330.

licitationsplanen for skolen godkendt, idet sognerådet samtidig besluttede, at skolen skulle stå færdig den 15. september 1924. Sidste del af beslutningsprocessen i sognerådet fandt sted den 8. januar 1925, hvor det blev vedtaget at optage et lån på 50.000 kr. til dækning af byggeomkostningerne. Kun på et punkt gav sagen anledning til diskussion, nemlig i spørgsmålet om, hvorvidt der skulle opsættes kakkelovne i skolen eller skolen skulle bygges med en kælder til centralvarme. På sognerådets møde den 24. marts 1924 besluttede man at få et overslag over henholdsvis byggeudgifterne, hvis man opsatte kakkelovne og et overslag over udgifterne til centralvarme. Spørgsmålet blev i den grad et lokalpolitisk stridspunkt, at sognerådet den 29. april samme år afgjorde spørgsmålet ved en afstemning, der faldt ud til fordel for kakkelovnene med seks stemmer for og to imod⁸³. Det var tydeligvis ikke mursten, som sognerådet investerede i, men vejene, som kunne holde flere arbejdsmænd i beskæftigelse. Der skulle derfor gå fem år før sognerådet i 1930 investerede i en tilbygning til Egernsund skole, ikke uden grund. Som vi har set i det foregående oplevede Broager et fødselsboom i årene efter første verdenskrig, hvilket også slog igennem i Egernsund, hvor elevtallet voksede med 23% fra 133 elever i 1924 til 164 elever i 1933. Til elevtallet for Egernsund i 1933 skal lægges de 49 elever i den tyske skole, der var kommet til siden tællingen i 1924. Så der var gode grunde til at udbygge skolen⁸⁴.

I dag må det meget dystre billede af skolernes tilstand i årene efter første verdenskrig nok siges at være tegnet i for mange mørke og sorte streger. Skolerne var bedre end deres eftermæle, hvad amtsskolekonsulenternes tilsyn med skolerne også bekræfter⁸⁵. Det var dog et problem for skolevæsenet, at det manglede undervisningsmaterialer ikke mindst til danskundervisningen. Set fra årtusindeskiftet var undervisningsmidlerne da også til at overse, hvad nedenstående inventarliste fra Skodsbøl skole i perioden 1920 - 1927 giver et godt vidnesbyrd om.

Skodsbøl skole.

Inventarliste fra Skodsbøl skole 1920-192786

Lærebøger	70 stk.	Regnebøger I,II,III	110 stk.
Læsebøger I	20 stk.	Sangbøger	70 stk.
Læsebøger II	20 stk.	Ny testamente	30 stk.
Læsebøger III	30 stk.	Kort over Danmark	1 stk.
ABC	35 stk.	Kort over Europa	1 stk.

⁸³⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 13.3 1924, 24.3 1924, 29.4 1929, 12.6 1924, 10.7 1924, 14.8 1924 og 8.1 1925

⁸⁴⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 10.7 1930. Danmarks Folkeskole (1924), s. 220 og (1933), s. 260

⁸⁵⁾ Kim Furdal (1999) s. 344-349,

⁸⁶⁾ La Aab. Skolesamlingen. Skodsbøl skole. Inventariebog 1920-1927.

Kort over Palæstina	1 stk.	Skamler	5 stk.
Globus	1 stk.	Stole	3 stk.
Billeder i ramme	3 stk.	Spytkummer	3 stk.
Vægtavler	5 stk.	Tavlerensere	2 stk.
Nodetavler	1 stk.	Lamper	8 stk.
Linealer	2 stk.	Gymnastiksko	30 stk.
Pegestok	1 stk.	Atlas	30 stk.
Trækgardiner	5 stk.	Naturhistorie	30 stk.
Skoleborde 2 mands	23 stk.	Bibelhistorie	50 stk.
Skabe	3 stk.	Tyske læsebøger I,II	25 stk.
Katedre	2 stk.	Kinderland 1-10	10 stk.
Forhøjninger	2 stk.	Forskellige læsebøger	15 stk.

Billedsamlingen:

- 01. Kulturhistoriske billeder fra Nordens oldtid: II, III, IV, V, VI
- 02. Geografiske billeder fra Danmark: Bornholm, Island, Møen, Færøerne, Grønland, Furesøen, Frederiksholms kanal
- 03. Holberg
- 04. Øehlenschäger
- 05. Bjørnson
- 06. Thorvaldsens hjemkomst
- 07. Transport
- 08. Naturhistoriske billeder: Bjørn, uglen
- 09. Historiske billeder: "Danske kunstneres historiske malerier" red. J.V. Pedersen. Serie 2, nr. 1-8
- Bibelhistoriske billeder: Tavlen til belysning af bibelsk forkundskab: I. Templet på Kristi tid, II. Tabernakel, III. Nådestolen, skuebrødsbordet, lysestagen, IV. Jerusalem

Tilgang til inventarlisten:

Læsebog I 15 stk. ABC 15 stk.

I en skole med 72 elever krævede denne inventarliste unægtelig betydelig pædagogisk og organisatorisk talenter af skolens lærer. Der har kun næsten være skolebøger nok til samtlige elever og hvis de 23 tomandsborde har været udtryk for, hvad der har været af siddepladser til eleverne, så har der ikke været pladser til at undervise mere end 46 elever på samme tid. Nu er det ikke her formået at gå i dybden med undervisningen i Skodsbøl skole. I denne sammenhæng er det imidlertid interessant, at størsteparten af undervisningsmaterialerne, som bl.a. lærebøger, læsebøger, sangbøger og billedsamlingen blev indkøbt lige efter Genforeningen. Til gengæld er det ikke utænkeligt, at man i starten har fortsat med de tyske regnebøger ligesom man beholdt de tyske læsebøger til undervisning af mindretallet. Interessant er det også, at mens der kom 30 bøger til samlingen i løbet af de syv år, så blev der ikke kasseret noget

i disse år. I alt fald ikke, hvis inventarlisten er ført korrekt. Der blev indkøbt det absolut nødvendige, men heller ikke mere. Selv om sognerådets forhandlingsprotokol ikke nævner alle indkøb til skolerne, så var bevillingerne meget afmålte, men de giver til tider nogle små tidsbilleder, som f.eks. når Skelde skole i august 1923 fik bevilget et bogskab og skoleudvalget ved samme lejlighed fik tilladelse til at indkøbe 36 skolebolde eller når Broager skole i januar 1925 blev bevilget penge til indkøb af 20 par gymnastiksko. Året efter blev der på ny bevilget penge til undervisningsmaterialer, men under forudsætning af, at bogbindingen foregik i kommunen, hvilket i praksis ville sige bogbinderen i Egernsund⁸⁷. Mere alvorligt var det, at de sønderjyske folkeskoler ikke overholdt kravene til gymnastikundervisningen⁸⁸. Sognerådet måtte derfor i januar 1925 udskrive et større beløb til anskaffe de nødvendige gymnastikredskaber.

Mere henholdende var sognerådet, da det i september 1930 fik en henstilling fra Statens Håndgerningstilsyn om at anskaffe symaskiner til skolerne. I første omgang besluttede sognerådet ikke at bevilge pengene dette år, men sognerådet indhentede alligevel et tilbud fra Singer Co. Symaskiner A/S i årets sidste måned. Efter at have læst tilbudet blev sagen på ny udsat og først i december 1931 fik skolerne de nødvendige symaskiner. Indkøbet af symaskinerne står i skærende kontrast til indkøbet af gymnastikredskaberne, der blev anskaffet umiddelbart efter amtsskolekonsulentens henvendelse og illustrerer dermed godt sognerådets indstilling til denne del af undervisningen⁸⁹. Men kommunens økonomi var også en hel anden i 1930 end i 1926. Sognerådets opmærksomhed var nu tydeligvis rettet mod vejområdet ligesom kommunens udgifter til renter og afdrag nu for alvor begyndte at blive mærkbare på kommunens økonomi.

Papirnusseri og andre forhold.

Social-, vej- og skoleudgifterne var kommunens største udgiftsposter, men sognerådet havde også andre arbejdsområder ligesom udgifterne til driften af kommunen blev bogført på andre konti. Inden vi går videre, skal vi derfor kort se på disse. Administrationen af sognekommunerne frem til kommunalreformen tåler på ingen måde sammenligning med udvikling af den kommunale administration efter 1970. I langt de fleste sognekommuner i Sønderjylland bestod den kommunale administration i slutningen af 1960'erne kun af en kæmner evt. hjulpet af en kontorassistent, men Broager sognekommune var langt større end de fleste andre sognekommuner i Sønderjylland. I de mindste kommuner var det meget ofte sognerådet og især sognerådsformanden, der klarede det administrative arbejde.

88) Kim Furdal (1999), s. 350-353.

⁸⁷⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokoller den 7.8 1923 og 8.1 1925, 12.8 1926.

⁸⁹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotol 11.9 1930, 16.12 1930 og 10.12 1931.

Broager fik allerede på et meget tidligt tidspunkt en egentlig administration. Allerede inden Broager kommune var en juridisk realitet, havde sogneudvalget opslået en stilling som kommunesekretær. Den 31. januar 1922 havde sognerådet derfor godt 30 ansøgere til en stilling som kommunesekretær (kæmper). Valget faldt på Christian Skiold, der skulle tiltræde den 15. februar, kun 14 dage efter ansøgningsfristen. Arbejdsopgaverne var primært bogføring og førelse af kommunens regnskab⁹⁰. Christian Skjold må dog have haft mere end rigeligt at se til, for han fik meget hurtig en medhjælper på kontoret. I 1923 blev Jørgen Tychsen ansat som kommunekasserer, et arbeide han bestred med største nidkærhed frem til 1977, de sidste år dog som konsulent uden mødepligt. Han var da 92 år. Det kan man nu ikke læse i sognerådets forhandlingsprotokoller, men Sønderborg amt gav i juni 1924 sognerådet tilladelse til at aflønne en kontorist foruden kommunesekretæren. Men derved blev det ikke og det følgende år måtte sognerådet også afsætte 1.800 kr. til den tidskrævende skatteopkrævning⁹¹ Kommunekontoret fik i løbet af 1920'erne

Chr. Skjold Foto: Privat foto

tydeligvis mere at lave og den 8. august 1929 afhjalp sognerådet på situationen ved at bevilge en elevstilling på kontoret.92

Kommunekontoret, hvor sognerådet også holdt sine møder, kom til at ligge i logebygningen, som kommunen lejede af Broager Spare- og Lånekasse93. For at

Jørgen Tychsen

Foto: Arkivfoto

⁹⁰⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 31.1 1922 og 29.3 1922. 91) Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 2..6

⁹²⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 8.8 1929 og den 11.9 1930.

⁹³⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 3.4 1922 og 11.5 1922.

alting skulle gå ordentlig til, fik kontoret den 14. juli 1922 en instruks ligesom sognerådet fik en forretningsorden for sit virke. I de første år blev møderne aftalt fra gang til gang, men efter Chr. Jessens tiltræden som sognerådsformand i 1929 blev møderne fastsat til den anden torsdag hver måned kl. 18. Desværre blev forretningsgangen i sognerådet samtidig gjort mere smidig, idet en række af sagerne herefter blev drøftet i de enkelte fagudvalg, som indgav en indstilling til sognerådet. Den lokalhistorisk interesseret kunne nok have ønsket sig, at sognerådet havde holdt sig til den oprindelige praksis, som ikke efterlod sig så mange sorte huller94. Mens sognerådsmedlemmerne på dette tidspunkt i mange andre sognekommuner selv klarede det administrative arbejde med bogføring, skatteopkrævning o.lign, så fik sognerådet i Broager i løbet af ganske få år etableret en lille men professionel forvaltning til at klare disse opgaver. Som en lille morsom detalje af denne udvikling kan nævnes, at sognerådet i oktober 1924 lod snedker H. Christensen lave et egetræsskab til folkeregisteret og i juni 1927 bevilgede kontoret en regnemaskine og en adresseringsmaskine⁹⁵.

Mens sognerådet i løbet af det første tiår gjorde sig fri af en række administrative opgaver, så varetog det også andre - om end væsentlig mindre - opgaver end forvaltningen af social-, skole- og vejområdet. En af de væsentlige opgaver i tiden lige efter Genforeningen var gennemlæsningen af det nationale register med henblik på at kontrollere og evt. supplere med oplysninger om, hvorvidt de pågældende i tiden fra den 1. oktober 1918 til den 15. juni 1920 havde fast bopæl i kommunen og indtil 15. juni 1920 havde været tysk statsborger, som var betingelserne for at blive optaget i det nationale register og dermed opnå dansk statsborgerskab. Til dette arbejde blev der nedsat et underudvalg, som i tvivlstilfælde havde bemyndigelse til at undersøge forholdene nærmere og ved personlig indkaldelse for udvalget udrede og dokumentere forholdene. Arbejdet skulle og gik stærkt. Underudvalget skulle nedsættes inden den 1. september 1921 og allerede den 29. oktober holdt sognerådet et møde med underudvalget om arbeidet. Herefter blev skemaerne samlet og udlagt til gennemsyn for beboerne i Broager i december samme år, inden de blev returneret til amtet, som traf den endelige afgørelse om samtlige indførelser%. Dermed var sognerådets andel af det nationale register færdig, men sognerådet fik i løbet af 1920'erne stadig indfødsretssager, som det skulle undersøge og tage stilling til.

Langt mere arbejdsmæssig tyngde over tid var der i sognerådets mange bevillingssager. Som vi tidligere har set, havde Broager kommune mange kroer og gæstgiverier, som kommunen i kraft af brændevinsafgiften nød godt af. Selv om i alt fald nogle kroejere mente, at afgiften lå i overkanten og den ved et par lejligheder blev foreslået nedsat, så er der ingen tvivl om, at kroer, gæst-

⁹⁴⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokoller den 14.7 1922 og den 3.4 1929.

⁹⁵⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 16.10 1924 og 16.6 1927.

⁹⁶⁾ Hans H. Worsøe (1994), s. 235-250. Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 29.10 1921 og 12.12 1921.

givere og værtshuse med en spiritusbevilling havde kronede dage i Broager. Men for ejerne lå adgangen til det forjættede land i en beværterbevilling med ret til udskænkning af stærke drikke og kun de færreste søgte som bagermester Hans Hørlyck i Broager om beværterbevilling uden ret til udskænkning af de stærke drikke97. Bevillingssagerne var derfor et fast tilbagevendende punkt på sognerådets dagsorden og det kan ikke altid have været lige let, når tidligere eller nuværende sognerådsmedlemmer var blandt ansøgerne. Ikke desto mindre foregik behandlingen gnidningsløs og kun ved en ansøgning om tilladelse til at drive konditori i Broager var sognerådet nødsaget til at skride til skriftlig afstemning, hvorefter bevillingen blev givet med syv stemmer for⁹⁸. Beværteransøgninger var nok de fleste, men ikke de eneste bevillingsansøgninger, som sognerådet fik ind. Nye tider inden for underholdningsbranchen var nemlig på vej til Broager. Den 29. maj 1922 gav sognerådet fru H. Normansen tilladelse til at drive biograftheater i Broager. Hvorvidt hun rent faktisk udnyttede bevillingen vides ikke, men den 13. juni 1929 kunne Sønderborg amt meddele sognerådet, at C. H. Clausen i Broager havde fået sin biografbevilling forlænget i tre år. I den forbindelse blev Hermann Winter valgt til biograftilsynet. Datidens film var ekstremt brandfarlige og tilsynet skulle bl.a. sikre, at biograferne var tilstrækkelig sikret mod og ved brand. Interessen for de levende billeder i Broager var dog stor nok til, at C.H. Clausen i april 1931 på ny bad om en forlængelse af sin biografbevilling⁹⁹. Nye tider gjaldt også biltrafikken, der langsomt men sikkert satte sin pejlemærker i kommunen. I april 1924 fik Færgekroen tilladelse til at opsætte en benzintank og kun fire måneder senere fik konkurrenten Margrethe Nommensen, ejeren af "Den grønne Kanin" i Egernsund, tilladelse til at opsætte en benzinstander, når blot hun placerede den på hendes egen grund. I april 1929 fik Chr. Struck tilladelse til at flytte sin benzinstander fra Conradsens ejendom til sin egen ejendom og på årets sidste sognerådsmøde i 1931 fik bagermester Magnus Nielsen i Broager ligeledes tilladelse til at opstille en benzinstander100.

Det gjaldt for sognerådet i tyverne som kommunalbestyrelsen i dag, at størsteparten af udgifterne på forhånd var båndlagte til bestemte opgaver, men sognerådet havde dog mulighed for at tildele mindre beløb til foreninger, institutioner med almen nyttigt formål. Denne del af arbejdet varetog sognerådet med afmålt håndfasthed og det var yderst sjældent, at det her kom til afstemning om en bevilling. Der blev kun yderst sjældent givet penge til formål uden for kommunen. Således blev i september 1929 en anmodning fra Gl. Estrup herregårdsmuseum om tilskud afvist ligesom sognerådet to måneder senere afviste at yde tilskud til det danske hospital i Hamborg. Meget betegnende for sognerådets indstilling, var det villig til at yde et tilskud på 100 kr. til et

⁹⁷⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 5.4 1930.

⁹⁸⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 17.6 1926.

⁹⁹⁾ Broager kommune. Forhandlingspotokoller den 29.5 1922, 13.6 1926, 11.7 1929 og 9.4 1931.

arbejdshjem, som landsforeningen "Arbejdet adler" påtænkte at oprette, hvis foreningen vel at mærke ville opføre hjemmet i Sønderjylland¹⁰¹.

Lidt mere velvillig så sognerådet på foreninger og institutioner inden for kommunegrænsen - men kun lidt mere. I maj 1923 fik Broager Biblioteksforening 300 kr. til sit arbejde og i november 1924 fik Broager Husflidsforening 433,65 kr. til dækning af husflidsskolens driftunderskud. Ved samme lejlighed fik Broager Idrætsforening forhøjet sit tilskud fra 100 til 150 kr. Det hørte absolut til undtagelsen. Væsentlig bedre stillet var kommunens frivillige brandværn, der med jævne mellemrum måtte bede kommunen om penge til mere uomgængelige investeringer i bl.a. brandsprøjter og slanger, som da sognerådet godkendte en bevilling til 45 meter nye brandslanger til Skodsbøl frivillige brandværn, men selv i disse sager kunne det hænde, at sagen gik tilbage med besked om en nærmere redegørelse¹⁰². Til gengæld havde tilskuddet til Broager Tekniske Skole nærmest karakter af en fast bevilling. Der blev absolut ikke ruttet med skatteydernes penge i Broager kommune. Med den konstatering vil vi i det følgende se nærmere på, hvor pengene kom fra.

Hvor kom pengene fra?

Som vi har set i det foregående var Broager kommune og kommunens udgifter stærkt præget af en dybtgående krise inden for teglværksindustrien, der sendte mange af kommunens teglværksarbejdere ud i arbejdsløshed. Mens vi i det foregående har set på de enkelte store udgiftsposter, vil vi i det følgende se på, hvad det kostede at drive Broager kommune i 1920'erne og hvorledes sognerådet fik indtægter og udgifter til at gå op i en højere enhed. Det giver tabel 14 en del af svaret på. Tabellen giver et overblik over de samlede indtægter og udgifter pr. indbygger i Broager kommune sammenholdt med sognekommunerne i Sønderjylland fra kommunens oprettelse i 1922 til 1932. Som det ses svingede indtægterne kraftigt. Sognerådet lagde højt ud med 98,58 kr. pr. indbygger i det første regnskabsår. Herefter faldt omsætningen i de to følgende år til 86,61 kr. i 1924/25 inden kronekrisen satte ind, hvorefter udviklingen vendte, så omsætningen med 99,89 kr. pr. indbygger nåede et foreløbigt højdepunkt i 1926/27. De følgende år faldt omsætning igen til 90,13 kr. pr. indbygger i 1929/30, hvorefter indtægter og udgifter steg til 126,20 kr. i det sidste regnskabsår 1931/32.

Sammenligner man situationen med gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland, så omsatte sognerådet i Broager de to første år flere penge. Herefter vendte situationen med det lille økonomiske opsving frem til kronekrisen, så omsætningen i 1925/26 for landsdelen under et lå gennemsnitlig 16,03 kr. over omsætningen i Broager kommune. Den udviklingen satte

¹⁰¹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 12.9 1929 og 14.11 1929. Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 30.7 1928.

¹⁰²⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 8.8 1929.

kronekrisen en meget brat stopper for og det følgende år lå Broager godt og vel på gennemsnittet for landsdelen. Herefter bremsede sognerådet i Broager langt hårdere op for økonomien end det generelt var tilfældet i Sønderjylland, så omsætningen i Broager i regnskabsåret 1929/30 lå 7,04 kr. under gennemsnittet for landsdelen. Indgangen til 1930'erne blev et nyt vendepunkt i den kommunale økonomi i Broager og ved udgangen af kommunens første årti omsatte sognerådet i Broager 18,39 kr. pr. indbygger mere end det var tilfældet for landsdelens sognekommuner set under et. Det er svært at sige noget generelt ud fra disse tal. Et står dog lysende klart. Da krisen for alvor satte ind, så bremsede sognerådet langt hårdere op i økonomien end det generelt var tilfældet i Sønderjylland.

Tabel 14. Samlede indtægter pr. indbygger i Broager sognekommune og de sønderjyske sognekommunerne 1922-1932

år	Broager sognekommuner	sognekommunerne i Sønderjylland
1922/23	98,58 kr.	81,24 kr.
1923/24	90,92 kr.	88,67 kr.
1924/25	86,61 kr.	97,31 kr.
1925/26	91,17 kr.	107,20 kr.
1926/27	99,89 kr.	99,23 kr.
1927/28	93,86 kr.	97,33 kr.
1928/29	93,36 kr.	97,83 kr.
1929/30	90,13 kr.	97,17 kr.
1930/31	102,67 kr.	100,29 kr.
1931/32	126,20 kr.	107,81 kr.

Nu kan de kommunale indtægter dække over flere ting med vidt forskellige konsekvenser. I første række bestod de af skatteindtægter, statsrefusioner, der kom ind til kommunen hvert år, som en almindelig driftsindtægt, men "indtægterne" kunne også være kassebeholdningen fra det foregående år, eller aktiver og lån, som sognerådet af gode grunde kun kunne bruge en gang. Derfor var det ikke uvæsentlig for Broager som for andre kommuner, hvorledes indtægterne var sammensat. Her vil vi nøjes med at se på de tre hovedklumper på indtægtssiden i sognekommunernes regnskaber, beholdningen fra sidste regnskabsår, lån og skatteindtægter. De tre indtægtsposter udgjorde med enkelte undtagelser nemlig mellem 90% og 98% af sognekommunernes indtægter. Indtægter som statsrefusioner og andre indtægter var i denne sammenhæng ubetydelige selv om de i enkelte år godt kunne spille en vigtig rolle for at få regnskabet til at hænge sammen.

Som det fremgår af tabel 15, så var skatteyderne også i tyverne hovedbidragyderne til kommunens indtægter. Der var heller ikke andre steder at hente pengene, hvis man ikke ville låne pengene eller spise af formuen. Med undtagelse af det første og sidste år, så svingede skatternes andel af de samlede indtægter i Broager mellem 60% og 74%. Det var set i forhold til gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland meget højt. Faktisk var Broager kommune i langt højere grad skattefinansieret end det var tilfældet med sognekommunerne i Sønderjylland set under et. Det betyder omvendt, at sognerådet i Broager i langt mindre grad finansierede de kommunale udgifter med lån og/eller træk på kassebeholdningen. Kun i kommunens første regnskabsår lå den lånefinansierede andel af indtægterne højere i Broager end gennemsnittet. Her er forklaringen, at sognerådet i Broager i det første leveår skulle indfri landkommunernes gæld og derfor var nødsaget til at låne 200.000 kr.

Og sognerådet i Broager var endog meget tilbageholdende med at optage lån, som det fremgår af tabellerne 15 og 16. Bortset fra 1922/23 og 1930/31 lånte sognerådet i Broager ikke noget, der blot tilnærmelsesvis kan sammenlignes med det generelle billede i Sønderjylland. I regnskabsåret 1927/28 lånte sognerådet ikke en eneste krone og i 1924/25 var låntagningen på 1 øre pr. indbygger! Hvilket til gengæld betød, at skatteyderne i syv af de ti år måtte betale mere i skat end gennemsnitsskatteyderen i Sønderjylland. Dette afspejler sig også i den lånefinansierede andel af de samlede indtægter. Med undtagelse af det første regnskabsår lå den kun over 10% i 1925/26 og 1930/31. Det skal sammenholdes med gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland, hvor en lånefinansieret andel af indtægterne på over 10% var hovedreglen. I første halvdel af 1920'erne var det generelle billede i Sønderjylland ligefrem sådan, at mere end 20% af sognekommunernes indtægter stammede fra lån. Broager sogneråd pantsatte bestemt ikke fremtiden.

Tabel 15. Sammensætning af de tre største indtægtsposter i Broager kommune og i de sønderjyske sognekommuner 1922-1932

år	Broager sognekommuner kr.			sognekommunerne i Sønderjylland kr.		
	Behold.	Lån	Skatter	Behold	Lån	Skatter
1922/23	2,75	42,93	52,48	8,29	21,14	49,24
1923/24	10,24	4,92	55,21	10,33	19,16	55,09
1924/25	22,16	0,01	58,42	10,96	20,75	61,45
1925/26	5,80	9,76	67,22	11,44	21,70	68,06
1926/27	20,08	3,15	72,96	12,89	14,93	69,23
1927/28	26,00	0,00	66,24	18,18	14,68	62,17
1928/29	21,89	6,78	59,20	20,76	10,83	59,94
1929/30	15,42	6,60	61,02	19,96	12,42	57,68
1930/31	13,13	13,12	67,29	17,86	13,31	61,76
1931/32	19,06	8,03	65,81	19,39	12,10	61,47

Ser man på hensigten med de lån, som sognerådet optog i tyverne, så var de langt hen ad vejen også præget af megen snusfornuft og forsigtighed. Faktisk er det største lån i løbet af de ti år også kommunens første lån på 200.000 kr. til dækning af landkommunernes omstridte gæld, som blev optaget i 1922 i Kommunernes Kreditforening og som forklarer det store lån i regnskabsåret 1922/23¹⁰³. Herpå gik der tre år før sognerådet igen gik ud på lånemarkedet. Denne gang for at optaget et 5% lån på 50.000 kr. til finansiering af henholdsvis den nye skole i Dynt med 25.000 kr. og 25.000 kr. til istandsættelsen af bivejene i kommunen ud over det budgetterede efter sognerådet i 1924 havde overtaget vejene af landkommunerne¹⁰⁴. I 1928 havde kommunen igen brug for lån og nu begyndte man også her at mærke, hvorledes krisen kradsede i Broager. Først optog sognerådet i marts 1928 et mindre lån på 6.500 kr. til køb af et areal i Egernsund, der skulle tilbagebetales over ti år, men kun to måneder senere bad sognerådet amtet om tilladelse til at låne 40.000 kr. i Broager Spare- og Lånekasse til en kassekredit, som amtsrådet bevilgede¹⁰⁵.

Efter disse lån begyndte sognerådet så småt at blive ganske godt kendt med lånemarkedet, som det stadig hyppigere hentede penge fra til driften og kommunens store vejprojekter i slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne. Allerede i 1929 optog kommunens således et 5% lån på 30.000 kr. med en løbetid på 30 år i Kommunernes Kreditforening til dækning af et driftsunderskud i regnskabsåret 1928/29106. Det var absolut ikke englejammer, når sognerådet klagede sin nød over for ministerierne og i øvrigt førte en påholdende udgiftspolitik. De to sidste år inden udgangen af 1931 gik lånene dog til finansiering af kommunens andel af det store amtslige vejprojekt fra Frydendal til Egernsund. Først optog kommunen i 1930 et 5% lån på 60.000 kr. i Kommunernes Kreditforening til dækning af ekspropriationsudgifterne i forbindelse med projektet og året efter endnu et 5% lån på 40.000 kr. Dermed løb den samlet låntagning til projektet, der også skulle give beskæftigelse til de arbeidsløse. op på 100.000 kr¹⁰⁷. Selv om Broager kommune i slutningen af 1920'erne tydeligvis havde problemer med finansieringen af sine udgifter, så havde sognerådet næppe grund til at sove uroligt om natten. Som det er fremgået, så var sognerådet ikke mindst i begyndelsen af 1920'erne yderst påholdende med at optage lån og situationen var på ingen måde alarmerende. Sønderjylland var i årene efter Genforeningen brolagt med eksempler på sognekommuner, hvor gældsproblemerne havde en langt mere eksistentiel karakter.

Ser man endelig på kommunens brug af kassebeholdningen, så tegner der sig her et meget interessant billede. Her er udsvingene i Broager nemlig langt

¹⁰³⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 9.5 1922.

¹⁰⁴⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 16.5 1925. Broager sogneråd. Forhandlingsprotokol den 8.1 1925 og 27.4 1925

¹⁰⁵⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 28.3 1928 og 10.5 1928. Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 8.3 1928.

¹⁰⁶⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 13.5 1929. Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 3.9 1929.

¹⁰⁷⁾ Sønderborg amt. Trykt forhandlingsprotokol den 17.11 1930 og 17.9 1931. Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 30.10 1930, 9.11 1930 og 9.7 1931.

større end det generelt var tilfældet i Sønderjylland. Dette og den omstændighed, at kassebeholdningen var ekstraordinær stor i de år, hvor kommunen ikke lånte penge tyder stærkt på, at sognerådet mere eller mindre bevist søgte at spare penge op, så kommunen havde en kassebeholdning til betaling af større investeringer inden for f.eks. vejvæsenet. Man kan f.eks. godt have sognerådet mistænkt for at have sparet op til kommunens udgifter i forbindelse med anlæggelsen af amtsvejen Frydendal-Egernsund, når man ser på den opsparing kommunen foretog i årene 1926/27 og 1927/28. Men det kan også skyldes frygten for fremtiden. Den økonomiske og sociale situationen var ualmindelig sort i disse år og i en uvis fremtid er lidt på kistebunden ikke nødvendigvis det ringeste. Noget andet er så, at sognerådet med sin sparsommelighed var med til at forværre krisen i Broager på et tidspunkt, hvor der var behov for at pumpe penge ud i omsætningen til at fremme beskæftigelsen. Først i 1928/29, da det stod klart for sognerådet, at den økonomiske krise fortsatte og den store arbejdsløshed ikke blot forsvandt, begyndte sognerådet med sine store vejprojekter bevidst at tømme kassebeholdningen for bl.a. at afhjælpe og afbøde virkningerne af arbejdsløsheden.

Tabel 16. Skatternes, kassebeholdningernes og lånenes andel af de samlede indtægter i henholdsvis Broager kommune og sognekommunerne i Sønderjylland 1922-1932.

år	Broager sognekommuner kr.			sognekommunerne i Sønderjylland kr.		
	Behold.	Lån	Skatter	Behold	Lån	Skatter
1922/23	2,8%	43,6%	53,2%	10,2%	26,0%	60,6%
1923/24	11,3%	5,4%	60,7%	11,7%	21,6%	62,1%
1924/25	25,6%	0,0%	67,5%	11,3%	21,3%	63,2%
1925/26	6,4%	10,7%	73,8%	10,7%	20,2%	63,5%
1926/27	20,1%	3,2%	73,0%	13,0%	15,0%	69,8%
1927/28	27,7%	0,0%	70,6%	18,7%	15,1%	63,9%
1928/29	23,4%	7,3%	63,4%	21,2%	11,1%	61,3%
1929/30	17,1%	7,3%	67,7%	20,5%	12,8%	59,4%
1930/31	12,8%	12,8%	65,5%	17,8%	13,3%	61,6%
1931/32	15,1%	6,4%	52,1%	18,0%	11,2%	57,0%

Skatteligningen.

Selv i de mest fordragelige sognekommuner var skatteligningen en årlig tilbagevendende kilde til diskussion, hvis kommunen havde et stort antal skatteydere, som levede af lønindkomster. Det gjaldt om nogen sognerådet i Broager, hvor man allerede ved sammenlægningsoverenskomsten havde lagt den første brosten med bestemmelsen om, at landkommunernes gæld skulle afvikles med en tillægsskat på befolkningen i de pågældende landkommunerne. Og der blev, som vi allerede har set, ikke handlet med denne tillægsskat. I regnskabsåret 1931/32 fik skatteyderne i Broager, Mølmark, Skodsbøl og Iller således pålagt en tillægsprocent på henholdsvis 0,9%, 0,5%, 0,3% og 0,5%. Det kræver vist næppe større fantasi at forestille sig reaktionerne rundt omkring i kommunen, når sognerådet bekendtgjorde disse tillægsprocenter. Den tilbagevendende diskussion om disse har næppe fremmet samarbejdet i sognerådet 108.

Det var dog ikke disse procenter, der gav anledning til den største diskussion i sognerådet, men derimod fordelingen af skatteprovenuet på henholdsvis indkomster og ejendom, idet kommunens lønmodtager ved Socialdemokratiet ønskede at lægge hovedparten af skatteprovenuet på ejendomsskatten, mens gårdmændene af gode grunde så deres interesse i at lægge vægten på indkomstskatten. Derfor var det næsten også fast kutyme, at sagen blev afgjort ved en skriftlig afstemning. Det var således tilfældet, da fordelingen blev drøftet i oktober 1924, hvor der kom ikke mindre end tre forslag på bordet, idet Jørgen Sandbeck foreslog en fordeling 60-40% på henholdsvis ejendom og indkomst, mens Chr. Hollensen spillede ud med den omvendte fordeling 40-60% på ejendom og indkomst. Og som kompromiets mand foreslog Chr. Blomgren en fordeling 50-50%. To afstemninger måtte der til inden Jørgen Sandbecks forslag blev vedtaget med seks stemmer mod fem. Sagen fik i øvrigt et efterspil, idet amtsrådet nægtede at godkende fordelingen og i stedet "anbefalede" sognerådet en fordeling 50-50%, som sognerådet godkendte i erkendelse af sagens stilling¹⁰⁹. To år senere blussede diskussionen op på ny, idet Andreas Thomsen denne gang foreslog en fordeling 45-55% på henholdsvis ejendom og indkomst, mens August Hilmer forslog en 50-50% fordeling, som amtet havde henstillet to år tidligere. Denne gang blev Andreas Thomsens foreslag vedtaget med seks stemmer for og to imod og det hjalp ikke, at August Hilmer inden det følgende møde havde indsendt en skriftlig protest mod byrådsmødets gyldighed. Forslaget blev ved andenbehandling igen vedtaget med seks stemmer for og to imod. Den skæve fordeling førte dog ikke denne gang til et indgreb fra amtets side110.

Renter og afdrag. Udgiftsfordelingen.

I det foregående har vi set på de enkelte udgiftsposter, men for at få et mere samlet billede af sognerådets prioriteringer og den førte politik under et, skal jeg afsluttende præsenterer tre tabeller (17, 18 og 19), der giver en oversigt over de vigtigste

¹⁰⁸⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 12.3 1931.

¹⁰⁹⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 9.10 1924, 16.10 1924 og 14.12 1924.

¹¹⁰⁾ Broager kommune. Forhandlingsprotokol den 25.10 1926 og 11.11 1926.

udgifter i henholdsvis Broager kommune og de sønderjyske sognekommuner. Der er ingen grund til at kommentere de tre sidste udgiftsposter nærmere end det tidligere er gjort. Det afgørende er her den meget høje andel, som socialudgifterne udgjorde af de samlede udgifter i Broager set i forhold til de sønderjyske sognekommuner set under et og det omsving, der sker på vejområdet i Broager fra og med 1928/29.

Men når sognerådet kunne anvende en så stor andel af penge på socialområdet, så måtte der også være andre steder, hvor man anvendte mindre. Her er der specielt to områder, der har interesse. Det ene er kommunens udgifter til Amtsfonden. Jeg skal ikke her komme nærmere ind på denne post, men af hensyn til forståelsen, så var sagen den, at de sønderjyske kommuner opkrævede størsteparten af amtsskatterne for de sønderjyske amter. De "amtskatter", som Broager kommune og de øvrige sønderjyske kommuner opkrævede, blev derefter udbetalt til det pågældende amt, for Broagers vedkommende til Sønderborg amt. Det er dette beløb, som på udgiftssiden går under betegnelsen "Amtsfonden"¹¹¹. Her var det Broager kommunes held, at sognerådets udbetalinger til Amtsfonden var mindre end gennemsnittet for de sønderjyske sognekommuner. Da kommunens indtægter ikke nødvendigvis var tilsvarende mindre, så gav det kommunen luft til finansiering af andre omkostninger. Det gælder dog for Amtsfonden, at sognerådet ikke selv var herrer over, hvor meget det skulle opkræve og udbetale til Amtsfonden. I den henseende var Broager kommune kun et ekspeditionskontor for Sønderborg amt.

Tabel 17. Fordelingen af udgifterne i Broager kommune 1922-1932.

år	renter og afdrag	amtsfonden	opsparing	socialudg.	vejudg.	skoleudg.
1922/23	3,7%	12,0%	38,9%	25,9%	0,2%	13,7%
1923/24	5,8%	14,6%	18,7%	37,1%	0,5%	16,9%
1924/25	9,3%	20,9%	10,6%	22,8%	5,6%	22,1%
1925/26	5,3%	24,4%	22,5%	22,0%	1,4%	16,7%
1926/27	5,7%	21,1%	26,0%	16,5%	5,0%	13,6%
1927/28	8,5%	19,8%	23,4%	22,9%	5,8%	13,4%
1928/29	4,9%	17,8%	18,4%	26,3%	12,4%	13,8%
1929/30	5,4%	18,3%	14,7%	26,5%	14,3%	14,7%
1930/31	5,1%	8,4%	19,3%	25,0%	18,6%	13,0%
1931/32	10,7%	12,4%	17,2%	20,5%	24,3%	9,6%

Helt anderledes forhold det sig med kommunens udgifter til renter og afdrag. Og her er der i forhold til amtsgennemsnittet særdeles interessante forskelle. Sammenholder man disse forskelle, så var – som vi tidligere har konstateret - sognerådet meget nøjsomme, grænsende til det

ydmyge i forhold til optagelse af lån. Det slog markant igennem i udgifterne til renter og afdrag, som lå langt under gennemsnittet for Sønderjylland, hvorved Broager havde langt flere penge til rådighed til f.eks. betaling af de store socialudgifter. Derfor har jeg også i artiklens sidste tabel trukket udgifterne til rente og afdrag frem og forskellen til gennemsnittet for dermed at sætte betydningen af den meget påholdende lånepolitik i relief. Med undtagelse af regnskabsåret 1931/32 svingede forskellen på denne udgiftspost mellem Broager kommune og gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland mellem 6,56 kr. pr. indbygger i 1923/23 og 14,05 kr. pr. indbygger i 1925/26. Det var faktisk så store forskelle, at alene denne årlige "besparelse" pr. indbygger i forhold til gennemsnittet oversteg udgifterne til fattighjælp og den de fleste år var i stand til at betale vejudgifterne!

I stedet for at låne sig frem, foretog sognerådet i Broager i første halvdel af 1920'erne en større opsparing end det generelt var tilfældet for de sønderjyske sognekommuner. Først efter krisen satte ind, faldt opsparing i regnskabsåret 1928/29 til under gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland for dermed at finansiere anlægsudgifterne på vejområdet og sætte de mange arbejdsløse i beskæftigelse. Man skal derfor helt frem til regnskabsåret 1931/32 før de mange lån i forbindelse med anlæggelsen af amtsvejen og udretningen af Havnevej slog igennem på de kommunale udgifter i Broager med en tredobling af udgifterne til renter og afdrag, så niveauet nærmede sig gennemsnittet for landsdelen.

Tabel 18. Fordelingen af de gennemsnitlige udgifter for sognekommunerne i Sønderjylland 1922-1932.

år	renter og afdrag	amtsfonden	opsparing	socialudg.	vejudg.	skoleudg.
1922/23	15,7%	21,7%	20,1%	8,7%	9,2%	16,8%
1923/24	13,4%	23,9%	15,0%	15,1%	9,5%	15,0%
1924/25	16,9%	24,1%	14,3%	10,5%	14,1%	14,2%
1925/26	17,6%	25,1%	18,5%	9,8%	10,0%	12,8%
1926/27	15,7%	25,4%	21,5%	9,7%	9,1%	12,7%
1927/28	16,7%	21,7%	24,7%	9,9%	9,5%	11,8%
1928/29	15,7%	22,7%	22,9%	10,9%	9,9%	11,9%
1929/30	14,1%	21,5%	20,8%	12,2%	13,4%	12,2%
1930/31	12,7%	20,6%	21,9%	12,9%	14,4%	11,9%
1931/32	13,0%	18,3%	22,7%	13,8%	17,0%	10,6%

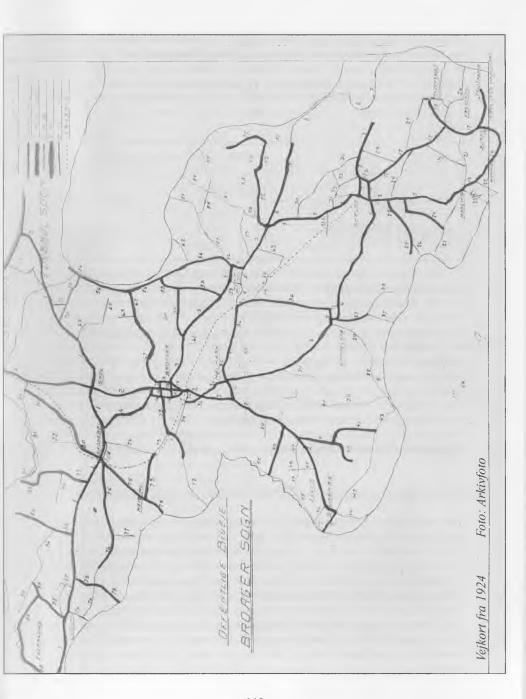
På den baggrund vil jeg hævde, at det var kommunens held eller man skulle måske hellere sige klog politik, at Broager sognerådet op gennem

1920'erne ikke, som det var tilfældet i mange andre sønderjyske sognekommunerne lånefinansierede de særdeles vanskelige år efter Genforeningen. Der var ellers gode argumenter nok for dette og mange andre steder lyttede man til disse, men ikke i Broager. Den politik gav sognerådet luft til at føre en mere aktiv socialpolitik til afhjælpning af de store sociale problemer i Broager kommune end det normalt var tilfældet og da arbejdsløsheden i sidste halvdel af tyverne for alvor blev hovedproblemet i kommunen, var der plads til "at mildne luften for de klippede får" med store beskæftigelsesprojekter. I dag, hvor diskussionen mere drejer sig om karakteren af beskæftigelsestilbuddene, kan der være grund til at citere det socialdemokratiske folketingsmedlem fra Als, Jens Bladt, der fra 1922 til 1940 hovedsagelig var beskæftiget ved vejarbeider på Als, og som i sine erindringer "Alsiske Minder" meget indlevende har skrevet om arbejdsforholdene som vejarbejder i mellemkrigsårene på Als: "Alle var bange for at blive fyret, og derfor gjaldt det om at klare arbejdsnormerne i række og geled sammen med arbejdskammeraterne i kolonnen. Var der én, der ikke kunne klare tempoet, ja så kunne han få sine tilgodehavende småpenge. Det vedkom ikke arbejdsgiveren. Han kom aldrig til at savne arbejdskraft. Som regel lå der 10-20-30 arbejdsløse i vejgrøften ved arbejdspladsen, som bogstaveligt ventede på, at en eller anden skulle falde om af træthed, så der kunne blive en chance for at komme i arbejde"112. Man fornemmer kun alt for tydeligt de vilkår i hjemmene, der under arbejdsløshedsperioderne lå bag den optræden fra såvel formændene som de arbejdsløses side

Arbejdet ved Smøl Vold.

Foto: Arkivfoto

Tabel 19. Udgifterne til renter og afdrag i henholdsvis Broager kommune og gennemsnittet for sognekommunerne i Sønderjylland 1922-1932

år	Broager kommune	Sønderjylland	forskel
1922/23	3,62 kr.	12,76 kr.	9,14 kr.
1923/24	5,30 kr.	11,86 kr.	6,56 kr.
1924/25	8,05 kr.	16,43 kr.	8,38 kr.
1925/26	4,86 kr.	18,91 kr.	14,05 kr.
1926/27	5,64 kr.	15,54 kr.	9,90 kr.
1927/28	8,00 kr.	16,29 kr.	8,29 kr.
1928/29	4,56 kr.	15,36 kr.	10,80 kr.
1929/30	4,86 kr.	13,72 kr.	8,86 kr.
1930/31	5,20 kr.	12,70 kr.	7,50 kr.
1931/32	13,50 kr.	14,06 kr.	0,56 kr.

Bag mange af de tal, som har været remset op i det foregående, gemmer sig menneskeskæbner, der var afhængig af, om sognerådet havde råd og vilje til at iværksætte et vejprojekt, der kunne give brød på bordet eller om vejen gik den tunge vej til sognerådsformanden for at bede om penge fra Hjælpekassen eller den ydmygende fattighjælp. Det er vanskeligt at vurdere, hvorvidt de mange enkelte politiske beslutninger, der gemmer sig bag tallene, var bestemt af bestemte politiske holdninger. Langt hen ad vejen var sognerådet i Broager tvunget til at handle, som det gjorde for at forhindre sult hos de mange arbejdsløse, men der er heller ingen tvivl om, at når mange af de næsten endeløse regnskabstal, ser så anderledes ud end det var tilfældet i de fleste andre sognekommuner i Sønderjylland, så skyldes det også, at Socialdemokratiet, som det eneste sted i Sønderjylland, havde betydelig indflydelse i Broager sogneråd.

Afrunding.

Der kan skrives mange historier om Broagerland i tyverne. Jeg har forsøgt at skrive ud fra det ganske særlige, nemlig Broager sognekommune som et industrisamfund i kraft af teglværksindustrien. Broager sognekommune var en industrialiseret ø blandt landets ca. 1.300 sognekommuner. Sognekommunerne var helt overvejende landbosamfund, der levede af landbruget og ingen anden sognekommune i Sønderjylland havde i 1920'erne en industri, som blot tilnærmelsesvis kunne måle sig med teglværksindustrien i Broager sognekommune. Det gav helt andre økonomiske, sociale og kommunalpolitiske eksistensbetingelser og dermed et helt andet udgangspunkt for sognerådets arbejde ikke mindst efter kronekrisen i midten af tyverne.

Det har været ledetråden for denne gennemgang af Broager kommune og som også er forklaringen på, hvorfor så mange andre interessante forhold og historier fra Broager i tyverne ikke er medtaget. Enøjet? måske! Men jeg håber til gengæld, at den tålmodige læser har en lidt bedre forståelse af de sammenhænge, der var mellem beslutningerne, som de elleve sognerådsmedlemmer til tider i heftig diskussion traf og så det liv, der foregik uden for kommunekontoret.

Sognerådsmedlemmer i Broager 1920-1933

Sogneudvalgsvalg den 26. juli 1920:

Chr. Hollensen (3. 10. 1874 - 27. 4. 1943) teglværksejer, Cathri-

nesminde, Mølmark. Formand for sogneudvalget.

Wilhelm Mohr (30. 3. 1870 - 30. 3. 1952) arbejdsmand, Egernsund

(Socialdemokratiet).

H.P. Hansen (22. 10. 1884 - 16. 1. 1978) skibshandler, Egernsund.

Niels Jessen Broager.

Chr. Bentzen husmand, Broager. P. Hansen snedker, Broager.

Chr. Blomgreen (2. 1. 1880 - 22. 11. 1963) købmand, Egernsund

(Danskborgerlig Fællesliste).

Tøge Gregersen (28. 11. 1861 - 2. 6. 1924) gårdejer, Skelde.

Tøge Tychsen gårdejer, Krammark.

Adolf Bøse (8. 12. 1876 - 4. 8. 1950) trælasthandler, Broager.

Andreas Thomsen (20. 7. 1875 - 25. 3. 1954) gårdejer og sparekassedirek-

tør, Skodsbøl (Danskborgerlig Fællesliste).

Sognerådsvalget den 10. marts 1922:

Peter Jensen (17. 5. 1869) snedker, Dynt. Formand for sognerådet

(Husmandsliste).

Peter Christensen tagtækker, Broager. Næstformand for sognerådet (So-

cialdemokratiet).

Christian Hollensen (se valget 1920).

Jørgen Sandbeck (5. 2. 1883 - 1. 9. 1953) tømrer, Skodsbøl (Socialdemo-

kratiet).

Christian Koch bager, Broager.

August Hilmer (5. 8 1873 - 11. 1. 1936) teglmester, Egernsund.

Andreas Thomsen (se valget 1920). Chr. Blomgren (se valget 1920).

Johan Heegaard Isaksen Broager (Socialdemokratiet).

Christian Christensen (19. 9. 1898) landmand, Skelde (Danskborgerlig

Fællesliste)¹¹³.

Hermann Winter (19. 9. 1879 - 10. 6. 1938) savskærer, Mølmark (So-

cialdemokratiet).

Sognerådsvalg den 12. marts 1925:

Chr. Hollensen Formand for sognerådet (se valget 1920).

August Hilmer (se valget 1922). Peter Jensen (se valget 1922).

Jørgen Schmidt (27.2.1876) smedemester, Mølmark.

Hermann Winter (se valget 1922). Andreas Thomsen (se valget 1920). Chr. Blomgren (se valget 1920). Adolf Bøse (se valget 1920).

Valdemar Berggreen

Johan Heegaard Isaksen (se valget i 1922).

Sognerådsvalg den 8. marts 1929:

Chr. Jessen (17. 9. 1878 - 24. 8. 1962) husmand og fhv. kaptajn, Skods-

bøl. Formand for sognerådet (liste R).

P. Møller gårdejer, Smøl. Næstformand for sognerådet.

Jørgen Sandbeck (se valget 1922). Hermann Winter (se valget 1922).

Chr. Christensen (25. 7. 1882) smedemester, Broager (lokal mellemstandsliste). Asmus Møller (15. 10. 1872 - 21. 4. 1946) købmand, bager og gæstgiver,

Iller (Socialdemokratiet).

H. Chr. Schmidt gårdejer, (landmandsliste).

Heinrich Horn (20. 4. 1881 - 2. 3. 1971) købmand, gæstgiver og landmand,

Broager (Tysk Fællesliste).

A. Chr. Møller (19. 10. 1892 - 2. 6.1980) teglværksejer (Grønland), Egern-

sund (lokalliste).

Hans Peter Jessen (30. 1. 1887) murer, Skodsbøl (Socialdemokratiet).

Jørgen Lorentzen (11. 8. 1889) murermester, Iller (liste R).

Sognerådsvalg den 9. marts 1933:

Chr. Jessen (se valget 1929). Hermann Winter (se valget 1922). Jørgen Sandbeck (se valget 1922).

Christian Juhler urmager, Broager (Danskborgerlig Fællesliste).

Hans Diedrichsen arbejder, Skodsbøl (Socialdemokratiet).

Anders Rudolph (25. 10. 1895) overgendarm, Egernsund (Danskborgerlig

Fællesliste).

Carsten Jepsen gårdejer, Skelde (Tysk Fællesliste).

Chresten P. Hansen arbejdsmand, Egernsund (Socialdemokratiet).

Jens Andresen (16. 12. 1880) gårdejer, Skelde (Danskborgerlig Fællesliste).

Laurids K. Brun overgendarm, Skodsbøl (Socialdemokratiet).

Christian Sibbesen (22. 8. 1880 - 17. 6. 1960) gårdejer, Gammelgab (Danskbor-

gerlig Fællesliste).

Litteratur:

Inge Adriansen m.fl.: "Teglværker ved Flensborg Fjord. 100 år i billeder" Gråsten 1984.

Inge Adriansen: "Boligforhold i teglindustrien gennem 100 år" i: Sønderjysk Månedsskrift 1992, s. 155-159.

Inge Adriansen: "De Forenede Teglværker i Egernsund 1894-1994" i: Fra Als og Sundeved bd. 71, 1994.

Helle Askgård: "Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970" København 1970.

Inger Bundsgaaad og Peter Korsgaard: "Kommunal socialforsorg indtil 1933" i: Jan Kanstrup og Sten Ousager (1990).

Beretning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. København 1929.

Danmarks Folkeskole 1924. Århus 1925

Danmarks Folkeskole 1933. Århus 1933.

Steen O. Christensen: "Arbejderboliger ved teglværkerne ved Egernsund" i: Fabrik og Bolig nr. 2, 1981, s. 3-18.

Harald Duggen: "Ziegeleien entlang der Flensburger Förde" Vejen 1989.

Vibeke Fonnesberg: "Broagerprofiler" Broager 1999.

"Fra bro til færge" Egernsund 1968.

Kim Furdal (red): "Da de 10 blev til 1 – sognerådsarbejde set med sognerådsmedlemmernes øjne" Kolding 1989.

Kim Furdal: "Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne" Aabenraa 1999.

Hans S. Hansen: "Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993" Aabenraa 1994.

Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: "Sociale brydninger 1914-1939" Dansk Social historie bd. 6. København 1980

Vagn Harsberg: "De sønderjyske Amtsråd indtil 1970" Aabenraa 1984.

Hans Heinrich Hüttmann: "Egernsund i ældre tid" i: Broagerland 1984, s. 43-58. N.H. Jacobsen: "De nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920" i: Sønderjyske Årbøger 1976, s. 13-88.

J. Jespersen: "Sønderjyske gårde" Horsens 1925.

Jan Kanstrup og Steen Ousager (red): "Kommunal opgaveløsning 1842-1970" Odense 1990.

Kraks sommertillæg 1920.

N.A. Larsen (red): "Danske Skole-stat" bd. IV, København 1934.

Johannes Møllgaard: "Byens sociale geografi" Statens Byggeforskningsinstitut 1984.

Henrik Møller: "Ta en tur me æ Spritte" i: Sønderjyske Museer 1999, s. 81-93.

A.C. Rasmussen: "Broager skole 1912-1928" Broager 1982.

L.S. Ravn: "Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920" 1-2 bd., Aabenraa 1978.

Bent Vedsted Rønne: "Skibens fart" i: "Småskibsfart fra Egernsund og Fjordegnen" Aabenraa 1984, s. 73-94.

Anette Tonn-Petersen: "Og grøntsager havde vi i haven" i: Sønderjysk Månedsskrift 1999, s. 43-47.

J. P. Trap: "De sønderjyske landsdele" København 1929.

Hans H. Worsøe: "Det nationale register 1921" i: Sønderjyske Årbøger 1994, s. 235-250.

Hans H. Worsøe: "Slægtshistorie i Sønderjylland" 2 rev. udg. Aabenraa 1999.

Kilder

Landsarkivet for Sønderjylland

1924/25. Broager kommune. Mantalslister.

1920-1932. Sønderborg amtsråd. Trykte forhandlingsprotokoller.

1922-1932. Sognekommuneregnskaber fra de sønderjyske kommuner.

1920-1936. Skolearkivet. Skelde skole. Undervisningsplaner.

1920-1927. Skolearkivet. Skodsbøl skole. Inventariebog.

1927. Bivejsfortegnelse for Sønderborg amt.

1893-1922. Egernsund landkommune. Forhandlingsprotokoller.

Broager kommune

1920-1933. Broager kommunes forhandlingsprotokoller.

1920-1923

1924-1925

1925-1929

1929-1933

Broager lokalhistoriske arkiv

A938. Egernsund Socialdemokratiske Forening. Forhandlingsprotokol. Interviews:

Jørgen Jonasson, Egernsund. 26. januar 1981 og 5. maj 1981. Adolf Pawlowski, Broager. Juni 1979.

Billeder

Billederne på side 75,76 og 77 er hentet fra "Broagerprofiler" efter tilladelse fra Vibeke Fonnesberg. Orginalerne hænger i byrådssalen på Broager Rådhus.

Orglet i Broager Kirke!

af Hack Busch

Orglet har alle dage været et kostbart inventar i en kirke, hvorfor de første orgler i danske kirker først kom i de største og rigeste kirker såsom domkirker og kirker i større købstæder. Det første opstilledes således i Ribe domkirke i 1200 tallet, og de næste fulgte langsomt efter.

Broager kirke kunne ret tidligt være med som et tegn på at være et velhavende sogn. Det første skriftlige tegn herpå er fra 1591 med et notat om et ældre orgel skrevet på plattysk "De Orgele unde de Døbe in disser Kerken veroldet, vordoruen und verfallen" hvorfor det, "nodwendich scholden vaneurt und betert werden".(Orgel og døbefont i disse kirker er forældet, råddent og forfalden, hvorfor det nødvendigvis skulle fornyes og udbedres). Kort og godt orgelet trængte til fornyelse.

1592 under Hertug Hans den Yngre's regeringstid blev der så bygget et nyt orgel af Meister Joachimij Wilmers og hans svend Hierronimij Berendes for 218 mk. Dispositionen er som oplyst i kirkeinventarium af 1665.

Der var 7 stemmer: Principal-Octava-Mixtura-Mittelmässig-Getact-Flöten und Regal.

I de følgende år blev orglet tilset flere gange og gennemgik en større hovedreparation i 1634. Da hører det ind under Hertugen af Lyksborg, og Broager kirke er på den tid hovedkirken i det lille hertugdømme. Efterhånden var orglet så defekt, krige og hårde tider prægede den tid. Først i 1739 bliver der indgået en større kontrakt mellem hertug Friedrich af Lyksborg og orgelbygger Johann Dietrich Busch fra Itzehoe om at bygge et nyt orgel til Munkebrarup (den kirke var nu hovedkirken), og et til Broager kirke med anvendelse af brugbare gamle dele. Desuden skulle Busch reparere orglerne i Nybøl, Ullerup og Sottrup.

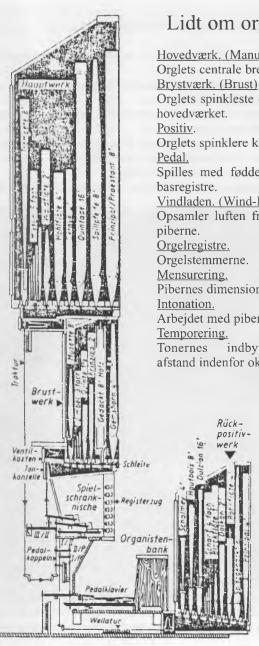
Prisen for orglet i Broager sattes til 540 mk. Der var nu 11 stemmer.

Disposition			
Manuel		Brust	
Prinicipal	8f von metal	Gedact	8f von metal
Octave	4f	Flöte Gedact	4f von metal
Qvinta	3f	Octave	2f
Sieflöt	2½f	Sesqvialter	2 fach
Mixtur	4 fach		
Octave	2f		
Trompete	8f halbiert	Zimbelstern un	d Tremulant

8f betyder at piben er 8 fuss eller fod lang, længden er tonebestemmende. 4fach betyder kor.

lan Joly mid zin thom Ofrik. Foto af en i zi jadam allar bafran zway man enkelt side i kontrakten. Foto: Privat ge za jadom det forman wfolk and In Cangan Octave 9. Ge lip & fo Jas fallings gyrel corroles Course i jadam dilad Pain and de Julain Shall by Mante Igs i don gram findans find Igs i don gram findans find In Broacker where wind aims don Siforn Jolly, in Som die be riban, alla abor out Endry on 8 zin judam I fan Fjorig Estel. A Ons Bing graft and Ofvarben Lavier an, bif zin dar I din Zan fl and ofon.

Uddrag fra kontrakten i brudstykker: Gehäuse von guter truckenen Führen. Holtz mit zierl..em Schnitz Werk. (Orgelhuset er lavet i godt tørt fyrretræ, med kunstfulde billedskærearbejder). Zu jedem Werke zwey neue Wind-Laden vom allerbesten truckensten Eichen-Holtz. (Vindladen hvorpå pibematerialet står er udført i egetræ). - - - - neue Manualclavier von Buchsbaum und schwartzen Eben-Holtz, mit der langen Octave als C, D, E, F, Fis, G, Gis bis c'', so dass selbige zusammengekoppelt werden können. (Klaviaturet er udført i bøgetræ med indlægning af ibenholt, med den lange octave fra C til det lille c2 kan sammenkobles.

Lidt om orglets opbygning

Hovedværk. (Manuel)

Orglets centrale bredt klingende del.

Orglets spinkleste del placeret i soklen under

Orglets spinklere klingende del .

Spilles med fødderne, hovedsageligt orglets

Vindladen. (Wind-Laden)

Opsamler luften fra bælgene og på den står

Pibernes dimensioner.

Arbejdet med pibernes klangfarver.

indbyrdes stemningsmæssige afstand indenfor oktaverne.

> På tegningen er alle dele benævnt på tysk, betegnelser som orgelbyggere benytter sig af den dag i dag.

Foto: Privat

Spillemekanikkens inddeling.

- 1. Trakturmekanikken som udgår fra klaviaturets tangenter og slutter i vindladens toneventiler.
- Registraturmekanikken som udgår fra spillebordets registertræk og slutter i vindladens sløjfer eller registerventiler.
- Koblingerne som muliggør at man med en tangent kan åbne flere toneventiler i samme og andre værker.
- 4. Kombinationerne som gør det muligt ved hjælp af et håndbetjent træk eller et forberedt trin kan skifte til en forudbestemt registering.
- 5. Øvrige hjælpemidler herunder crescendoanordning.
- 6. Spillebordet fra hvilken de ovenstående 5 grupper betjenes.

1740 var der overtagelsesforretning ved Flensborgorganisten Lüders. Det fremgår at Busch havde forenet Oktave 2 og Sifflöt 2½ i et register til en blandet stemme. Derved fik han plads til yderligere Dulcian 16f i HW. (I stedet for at man isatte to træk et til hver stemme, blev disse to stemmer samlet i et træk, og derved fik man plads til at indsætte dulcian 16f på HW vindladen, en udvidelse af orglets klangkapacitet).

Efter regelmæssig orgelpleje i nogle år blev den forsømt. Hertugdømmet Lyksborg ophører idet den sidste hertug Frederik Wilhelm dør barnløs i 1779, og hertugdømmet og dermed Broager kirke går tilbage til den danske krone. Nu bliver det en almindelig kirke med hvad dertil hører. Det bliver en del forsømt, så i 1828 måtte orglet gennemgå en hovedreparation ved Marcussen og Reuther.

1908 blev hele værket udskiftet af Marcussen og søn, Aabenraa. Facaden blev gjort stum med bibeholdelse af de gamle piper. Der var 14 stemmer.

Disposition.					
1. Manual.		2. Manual.		Pedal.	
Fløte	8f.	Liebl. Gedackt	8f	Violoncello	8f
Gambe	8f	Salicional	8f	Subbass	16f
Principal	8f	Flauto amabile	8f	Gedacht	16f
Bordun	16f	Geigenprincipal	8f		
Oktave	4f	flauto transverso	4f		
Rauchtqvinte	2 2/3 2f				

Koppler 2M – 1M, 2M – P, 1M – P. Handregistriering, Tutti, Forte, Piano.

1914 – 18 blev facadepiberne udtaget og tinnet blev brugt til krigsmateriel, i stedet indsattes stumme blikpiber på deres plads.

I 1927 afsluttedes en gennemgribende hovedrestaurering af kirken, - - de gamle pulpiturer langs kirkeskibets nord- og sydvægge blev taget ned og fjernet, orgelpulpituret udskiftedes med det nuværende. Orgelhuset gamle underdel forsvandt undtagen de to brystværnsluger, som i restaureret tilstand indsattes i orglets forside. Orgelfacaden fra 1740 byggedes sammen med pulpiturets forside, hvori der indsattes felter der var dekoreret af Nicolai Nissen fra Warnitz (Varnæs). Orgelfacaden var stum men med bibeholdelse af piberne fra 1914 - 18.

Hertug Frederik af Lyksborg's våbenskjold, navnetræk og årstal.

Foto: Søren Gülck

1968 byggede Marcussen og søn atter et nyt orgel, det nuværende, idet man dog bevarede den gamle facade, som nu blev klingende. Denne gamle facade og de tidligere omtalte brystværkslåger er så det eneste der er bevaret fra orgelet fra 1740. Værket har nu 18 stemmer.

Disposition ifølge notat fra 1968.

Hovedværk.		Brystværk.		Pedal.	
 Principal 	8'	1. Gedakt	8'	1. subbas	16'
Rørfløjte	8'	Rørfløjte	4'	2. Oktav	8'
3. Oktav	4'	3. Principal	2'	Gedakt	8'
4. Gedaktfløjte	4'	4. Nasat	1 2/3'	4. Nathorn	4'
5. Gemshorn	2'	Cymbel	2 kor	5. Fagot	4'
6. Mixtur	4 kor	6. Regal	8'		
7. Endnu ikke i	ndsat				

Tremulant.

Koblinger; Hovedværk og brystværk, pedal og brystværk, Pedal og hovedværk.

I forbindelse med kirkens restaurering i 1998 blev facaden også pyntet op med maling.

Ifølge vor organist er orglet nu det 5. i rækken, velklingende og velpasset, så det skulle kunne udfylde sin funktion i kirkens liv langt ind i det tredje årtusinde.

Hack Busch, født 17. 4. 1920 i Hull, England, gm. Kirsten Stray Jørgensen født 6. 8. 1920 i Oslo, Norge død 1985. Børn. Gunhild 1948, Eskil 1951, Hack 1955. Lægevidenskabelig embedseksamen 1948. Efter hospitalstillinger distriktlæge på Grønland 1949 - 61. Praktiserende læge i Broager 1962 - 1990. Videnskabelig produktion, et værk om nogle forfædre, Orgelbyggerfamilien

Busch fra Itzehoe.

Personligheder på Broagerland.

af Ingelise Jørgensen

Cathrine Petersen er født i Egernsund den 27. juni 1890. Hun har boet her lige til sin død den 11. september 1969. I 1907 blev hun gift med snedkermester Jørgen Petersen. De drev snedkeriet på Storegade, i dag Sundgade 29.

Foruden at passe hjemmet med svende og lærlinge på kost, havde Cathrine Petersen også kræfter til at engagere sig uden for hjemmet. Hun var således i 1932 med til at oprette "Den velgørende Husmoderforening" for Egernsund. Det var, som navnet siger, en forening, hvor medlemmerne trådte til med hjælp til familier med behov for støtte. Det var der et stort behov for, thi den alvorlige krise dengang med blandt andet stor arbejdsløshed ramte særlig hårdt i Egernsund.

Alle medlemmer betalte et kontingent for at være med, fastsat til 1 krone årligt. Der blev afholdt basar med forskellig underholdning, lotteri og tom-

bola, hvor medlemmerne selvfølgelig fremstillede gevinsterne. Overskuddet blev brugt til hjælp på forskellig vis: Der blev uddelt pakker med mad og tøj til værdigt trængende. Foreningens medlemmer lavede på skift mad til børnefamilier, hvor moderen var syg eller på anden måde havde brug for hjælp, og det var mange, der virkelig trængte. Cathrine Petersen var gennem årene henholdsvis formand, næstformand eller kasserer i foreningen fra oprettelsen i 1932 til nedlæggelsen i 1960. Foreningen var hendes hjertebarn, hvor hun var drivkraften.

Da snedkeriet i 1939 blev bortforpagtet til en nevø (Hans Petersen) flyttede Jørgen og Cathrine ind i lejligheden på 1. sal i villaen hos deres datter og svigersøn, Marie og Jørgen Heine Jensen, I 1942 døde hendes mand, hun blev boende der til sin død i 1969 efter et langt og for sine medmenne- Cathrine Elise Petersen, født Hansen. sker opofrende levned.

Foto: Privat

Set og Sket

Ved Karin Flugt Jonasson

Januar 1998

Leif Hansen overtager Broager Radio og T.V. Egernsund får cafeteria og døgnkiosk på havnen. Vemmingbund campingplads lukker. Cathrinesminde Teglværk modtager kulturpris 1998. Rengøringsfirma Aimtek oprettes i Egernsund.

Februar 1998

Ingelise Hansen udstiller malerier i Broager Spare- og Lånekasse. Broager - Hallen overtager motionscenter.

Marts 1998

Børnehaven "Spiloppen" indvies. Chr. Caspersen udnævnes til æresmedlem i turistforeningen. Brand på Materialegården i Broager. Malerens Lagersalg åbner i Vestergade 27. Ulla Viotti udstiller teglskulpturer på Cathrinesminde teglværk.

April 1998

Indbrud på Maskinfabrikken Frederik Petersen i Smøl.

Maj 1998

Den gamle ringovn på Cathrinesminde teglværk tændes. Kursuscenter åbner på Gammelmark 18. 150 elmetræer fældes i kommunen (Elmesyge). Else og Preben Møller åbner tøjbutik i Egernsund.

Juni 1998

Teglværksspillet "Stene for brød" opføres 5 gange. Ny teglværksmodel (1:20) præsenteres på Cathrinesminde Teglværk. Danfoss indvier fabrik i Broager. Privatfly nødlandet ved Dynt. Natursti åbnet ved Stensigmose. Lossepladsen udvides.

Juli 1998

Ringridning i Broager. Indbrud i klubhus på idrætscenter. Vemmingbund får beach-volleybane.

August 1998

Charlotte Skøtt overtager Tinna's blomster i Egernsund. Ringridning i Skelde og Brunsnæs. Kaj Jensen får kommunens lederpris. Fåredag på Cathrinesminde Teglværk.

September 1998

Kim Enevoldsen åbner autoværksted på Smedevej. Randi Haugaard og Dan Nielsen får byforskønnelsespris. Børnekor i Broager ophører. Broagers ældste indbygger, Henriette Müller Olsen, dør 103 år gammel. Indvielse af tilbygning ved Egernsund Brandstation.

Oktober 1998

Ridehal indvies hos Stald Shadock, Smøl.

November 1998

Bogen "Broagerland X" udgives. Broager får rulleskøjterampe. Årets B.U.I.er blev Else og Lars Asmussen.

December 1998

Marsvin strandet i Vemmingbund. Rejsegilde på det nye lægehus.

Januar 1999

Fotograf Bjørn Sørensen starter forretning i det gamle bibliotek. Christian Weidenhof åbner massageklinik i Broager. B.U.I. modtager 700 000 kr. fra Lokale- og Anlægsfonden, 50 000 kr. fra Broager Spare- og Lånekasse og 1 million kr. fra A. P. Møller Fonden til udvidelse af idrætscentret. Egernsundbroen får et nyt styresystem. Skelde Mose ophøjes til et vådområde.

Februar 1999

Cathrinesminde Teglværksmuseum får en sten fra den kinesiske mur. Broager Posthus sat til salg. Tamilske flygtninge er med til at reparere ringovnen på Cathrinesminde teglværk. Birgit Frost Jensen bliver leder af Broager Fritidshjem.

Marts 1999

B.U.I. får 15 000 kr. fra Unibank og 5 000 kr. fra Sydbank til det nye idrætscenter. Det nye lægehus tages i brug.

April 1999

Udstilling i Byrådssalen af Vibeke Fonnesberg's Broagerlands Profiler. Brand i Strandkroen i Vemmingbund. Rikke Hansen laver årets reklameplakat til Tivoli. Carsten Hansen åbner maskinværksted på Nejsvej 18. Winnie Styhm Jensen åbner massageklinik på Drosselvænget 17. Petersen Tegl i Nybølnor laver mursten med indlæg af 24 karat guld til Mercedes Benz bygningen i Berlin.

Maj 1999

Broager og Omegns Husholdningsforening opløses. Udstilling på Broager Posthus om en brevveksling fra 1. verdenskrig. Sognehus i Egernsund opgivet. Broagerlands Efterskole i Skelde planter grundlovstræ. Gammelmark Camping udvider.

Juni 1999

Egernsundbroen kåret som årets arbejdsplads. Ringovnen på Cathrinesminde Teglværk tændes. Maskinstationen T.O.F. starter i Broager.

Juli 1999

Ringridning i Broager. Ældrerådet og Broager Andelsboligforening går sammen om 20 olle-kolleboliger i Broager. Posthuset lukker og slukker.

August 1999

Postbutik åbner i Tobakshuset, Storegade 5. Tine Hansen ny bibliotekar i Broager. Broager Hjemme Service oprettes på Tværvej. Ringridning i Brunsnæs og Skelde. Forsamlingsgården i Skelde solgt. Niels Jørgensen bliver halbestyrer i Egernsund. Maskin Industri A/S Viborg overtager maskinfabrik i Egernsund.

September 1999

Fåredag på Cathrinesminde Teglværk. Plejehjemmet modtager 25.000 kr. fra Lions Klub. Rejsegilde på Idrætscenter. Morden Hansen (spejder) modtager Broager Kommunes lederpris. Viola og Henning Schmidt, Mølmark 20, får Turistforeningens æresplakette. Egernsund Kirke fylder 90 år.

Oktober 1999

Ihle Grafisk Produktion har 75 års jubilæum. Kommunen køber posthuset. Broager Døgnkiosk overtages af Adelaida Rasmussen. Erica Lykke Andersen åbner galleri i Skodsbøl. Teglværksvandring. Broager Brandværn får radioudstyr til røgdykkerne.

November 1999

Plejehjemmet "Strandhjem" fylder 60 år. Broager Gaveshop, Sct, Pauli 19A, åbner. Kaj Jensen (badminton) får B.U.I.'s lederpris.

December 1999

Egernsund Skole fylder 25 år. Skoven ved Mindehøjen fældet i orkanen. Den gamle Tjørn i Brunsnæs vælter i orkanen den 3. december.

